

374

Р88

С. Р У С О В А

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА

ЗАСОБИ ЇЇ ПЕРЕВЕДЕННЯ

ЛЕКЦІЇ, ЧИТАНІ НА ПОЗАШКІЛЬНОМУ
ФАКУЛЬТЕТІ КИЇВСЬКОГО ПЕДАГО-
ГІЧНОГО ІНСТИТУТУ



ВИДАВНИЧЕ Т-ВО „ДЗВІН“

АІНСЬКА ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА
№ 14

874
327 x 21.75

„УКРАЇНСЬКА ШКОЛА“

~~Видання редакції~~
~~Видання редакції~~

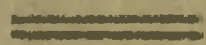
С. Русова

P/K

p-88

ПОВАШКІЛЬНА ОСВІТА

Засоби її переведення



Описці, читані на Повашкільнім Факультеті Київського
Педагогічного Інституту).

Видавниче Т-во „ДЗВІН“

НДІП
ПЕРЕВІРНО
1982 р.

УНДІП
ПЕРЕВІРНО
1982 р.

№ 14.

[1918]

ПЕРЕВІРНО
1981 р.

Інститут
Педагогічний
Бібліотечний
497/88

DESAVIRIA ECCIA

1800. n. 1000000

1800. n. 1000000

1800. n. 1000000

I.

Позашкільна освіта за останні 10—15 літ скрізь по всіх культурних країнах набрала великої ваги: на неї було звернено увагу і уряду й громадянства. Її почали вимагати свідомі маси робітничого люду, вона прийняла розкішні різноманітні форми скрізь, де обставини громадського життя тому сприяли; вона виявила себе, яко один з найбільш енергійних і продуктивних факторів народної освіти, народного розвитку в культурному і громадянському розумінні. Визнаючи усе віковичне значіння школи, шкільної освіти для найкращого розвитку дітей, неможна не бачити, що найкраща школа без позашкільної освіти і її заповоги не дасть великих корисних наслідків. Відомий письменник Гермоніус справедливо каже, що можна вкрити край цілою сіткою шкіль, витратити на сі школи міліїони грошей, але, не організуючи коло них ніяких форм позашкільної освіти, ми будемо бачити дуже невеликі наслідки від всіх цих витрат і се було-б схоже на те, як би хто держав дорогого кухаря, який щодня лише варить для свого пана трохи картоплі. Бо учні, які навчаються грамоти, але не матимуть книгозбірень і книжок, — скоро забудуть читати. Учні, які в школі пройшли чудесно усю арифметику, але не мають змоги в житті її здійснювати, за де-який час забувають, як і цифри писати. Ми бачимо на нашому українському народові певність цих слів: він мав школу, хоч і нерідну, але він не мав ніякої позашкільної освіти, і ми бачимо, в якій страшенній темноті він на наших очах загибає, цілком несвідомий, не знаючи книжки, не розуміючи свого найближчого оточення. Школа, крім того, та нижча школа, якою до сього часу користувалися міліїони, давала занадто мало знання, щоб піднести свідомість людей; до того вона обривалася занадто рано, коли дитина ще не може свідомо осягнути вартість знання. Та й таку школу далеко не весь люд має змогу пройти, і ось залишається велика більшість дорослого люду без жадної освіти, і ся більшість вже не може задовольнитися курсом дитячої школи; при всій своїй несвідомості сей люд потребує вже чогось иншого, що не давало-б йому одну лише грамоту, а й освічувало йому його громадянське життя, громадянські

його обов'язки. Заклопотаний вже боротьбою за-ради шматка хліба, сей темний люд, хоч би як бажав освіти, не може їй віддати увесь свій час (як то робить дитина в школі); він може лише уірвати де-які години від обов'язкової праці, і сі умови, в яких доводиться задовольняти бажання освіти дорослих людей, вимагають цілком иншої організації для цієї освіти, яка має чимало одмін від звичайної шкільної і своїми засобами заслуговує окремого назвіська — поза-шкільної освіти; назвісько се дуже гарно відповідає змістові, але виясняє цілковиту окремінність цієї освіти. Позашкільна освіта прийняла свою організованість з недавнього часу лише по де-яких місцевостях, а більш вона ще не зорганізувалася і не може якось то закрісталізуватись, вона занадто залежить від різних умов життєвих. Але існувала вона завжди і набірала більш значіння з тім часом.

бурсаки — грали різні інтермедії, самі хлопці грали всім відомі примітивні п'єси (Царя Максиміліана), водили козу і т. й. Але що-далі такі випадкові вражіння, дуже часто непевні з боку правдивого знання, не могли задовольняти народні маси, цікавість росла, шукала світу, знання, люди змагалися вийти з темноти, заномогти своїй беспорядности.

Один з сучасних філософів-педагогів, Борн (в Америці), визнає се шукання освіти, се змагання до науки, до певного знання, інстинктом самоохорони і показує, як сей інстинкт виявляється серед народних мас після тих або других історичних катастроф; так, він зазначає часи після Наполеонських війн у Європі, коли люди силкувалися як найскоріш вийти з руїни, знайти нові засоби для більш продуктивної праці, яка-б вивела народ з занепаду і відкрила-б нові шляхи для упорядкування культурного й економічного життя. Таке інтенсивне шукання освіти з боку громадянства усіх верств виявилось дуже яскраво в часи першої народної революції в 1905—7 році: люди захотіли стати якомога більш свідомими і не йти сліпо за тими або другими ватажками. Се був справжній інстинкт самоохорони, бо люд почував, що ватажки хоч і щиро до нього підходять, але, не знаючи його життя і потреб, помилково заводять несвідомий люд не на той шлях, який найкраще довів-би до добробуту.

Так само після війни з Японією страх перед темною військом, страх перед новим страшним ворогом привертав усіх до освіти. Тепер сей інстинкт людности говорить ще голосніш, бо руїна, перед якою ми всі стоїмо і за яку в деякій мірі ми всі відповідальні, ся руїна тепер надзвичайно страшна, загрожує життю всього Українського народу, і сей народ голосно вимагає єдиної певної допомоги — свідомости, знання, науки. Сього вимагають не діти й не молодець, а вся людність — і молоді і старі, і чоловіки й жінки. Їх право на освіту цілком законне, бо нові форми політичного життя прикликають цих темних людей до свідомої громадянської діяльності.

Сі люди не підуть до дитячої школи, для них треба утворити щось більш відповідне їх вимогам, їх умовам життя. Утворити се і бере на себе систематично переведена планомірна позашкільна освіта. За кордоном у більш культурних краях вже вироблені певні форми, методи і принципи, в які вона виливається і якими вона керується.*) У нас, на

*) Порівнюючи стан народної освіти в Росії і в нас із станом освіти в Германії, можна зрозуміти всі сумні наслідки останньої війни. У нас на 100 мешканців 80 неписьменних, в Германії на 1000 мешканців 0,4 безграмотних. В Росії приходилося на 100 мешканців 2 примірники часописів, а в Германії 981. На всю колишню Російську державу на 140 міль. мешканців приходилося 88 медичних шкіл, а в Германії — 7742.

Україні нема досвіду, бо вона майже не провадилася, а хоч по де-яких місцевостях вона й заводилася, то цілком формально і на чужій мові. Пересаджувати готові форми з чужого поля теж небажано. Першим принципом позашкільної освіти є вимога ставити її в різноманітних місцевих умовах, умовах найкращого задоволення усіх потреб тих людей, які звертаються до нас за допомогою. Справа позашкільної освіти перш за все є громадянська справа, яка виникає по різних місцевостях, серед різних гуртків з їх власного бажання; вона не може мати одноманітний програм, а лише загальну схему тих наук, того необхідного знання, якого потребує кожна свідомо людина, щоб бути корисним членом громадянства й держави. Форми ж і зміст навчання необхідно мінятимуться по різних гуртках відповідно віку учнів, їх праці, їх життю (селяне, міщане і т. и.).

Позашкільна освіта ставить собі метою — дати всьому народові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків. Вона дає ширшу освіту аніж школа і ся освіта відповідає вимогам життя того або другого колективу учнів, вона дає змогу зрозуміти се життя і знайти собі найкращі засоби, щоб опанувати його.

По всій Росії крім 24 мільйонів, які скінчили початкову школу і майже нічого не винесли з неї для своєї свідомості, цілком безграмотних налічують 56 мільйонів.*) Так що біля 80 мільйонів людности без позашкільної освіти лишилися-б цілком темними несвідомими людьми. Се — аудиторія досить численна і на її просвіту варто витратити й не один мільон грошей. Тим більше, коли в такій темряві більш усього загибають верстви робітничого люду, ті, що утворюють усю продукцію країни, ті демократичні маси, які теперь мусять приймати активну свідому участь в керуванні краєм. Ми знаємо добре, як сучасна фабрична праця з її технікою чинить небажаний вплив на темного робітника, роблячи з нього автомата, який працює майже без усякого свідомого завзяття. Ми знаємо, яке грубе оточення має сей робітник і в часи вільні від праці, коли він, щоб спочити, шукає найгрубіших розваг, як горілка, карти, бійка. Жадний промінь освіти не доходить до сих людей, щоб вивести їх з грубого інстинктивного існування на шлях культурного життя. Сумно думати, що від сих темних занедбаних людей залежить вся державна продукція, весь добробут, і повстає перед нами прямий обов'язок — вивести сю масу з темноти, дисциплінувати її розум для свідомого розуміння всього свого фізичного й громадського оточення і для свідомої економічної й громадянської роботи.

*) На Україні цифри не менш сумні.

Крім наукового знання позашкільна освіта має давати народним масам і розваги, які впливають не лише на розум, а й на почуття, викликають естетичні емоції й тим морально впливають на душу. Людина не живе одним розумом, не живе одним тілом, вона має ще почуття, які теж вимагають такого або иншого задоволення. Коли тіло втомлене, увага змучена цілим днем нудної праці, тоді людина потребує спочинку, але не просто сна, а такого відпочинку, який підняв-би настрій, викликав нові приємні вражіння. Життя будується на законі рівноваги, ціля праці—необхідний спокій, при якому одпочивало-б тіло, а інтелектуальні сили знаходили б приємне задоволення. Є багато людей, які кажуть: нащо робітникові театр, лекції, концерти, — він потребує лише спати, щоб набрати сил на завтрашній день. Але фабрианти, хазяйни кажуть щось инше. Вони простежили, що робота гарна залежить не лише від волі робітника, а й від його настрою. Коли порівняти користь від роботи двох робітників в однаковисеньких умовах праці й життя, але з котрих один чимсь сердечно пригнічений, а другий, навпаки, бадьорий і веселий, — то, відомо, робота другого буде куди корисніша. Для кожної праці потрібні не самі м'язи, не самі знання, а отся сама бадьорість, при якій кожна праця провадиться жвавіше. Коли праця переважає сили робітника, він губить сей настрій; інстинктом він шукає чогось дражливого, грубих вражінь, які б повернули йому хоч на хвилину веселий стан душі і, коли немає коло нього ніяких шляхетних розваг, він тягне руку до чарки і в горільці знаходить забуття, а далі й веселу втіху. Втома приголомшила його почуття і він злісно п'є отруту, стає алькоголіком і на дні чарки ховає все своє найкраще людське поводження, стає звірем. І справді, де робітникові або наймитові знайти веселу розвагу, як не в шинку, як не в горільчаному дурмані. Наш обов'язок підтримати сих втомлених людей і дати їм щось таке, що краще захоплювало-б їх, ніж шкідлива горілка. Організація народних розваг не є примха інструкторів, а справжня потреба народного життя, яку мусить задовольняти і громадянство й уряд, бо се могутний засіб до того, щоб одвернути робітників від піяцтва, а разом з тим і підняти їх бадьорість і продуктивність у праці. Видатні криміналісти кажуть, що піяцтво, разом з темнотою народу і відсутністю всяких культурних розваг, найбільше викликає злочинів. Щосвята, щонеділі після тяжкої тижневої праці, темна робітнича маса віддається впливові грубих спокус, розпусти, яка доводить до цілковитого морального занепаду. Навпаки, свято, проведене в культурній атмосфері естетичних втіх, піднесло-б і моральне виховання і настрої.

Самі фабрианти показують, що там, де улаштовано

недіяльні розваги, робітники приходять у понеділок наче осві-
жени, бадьорі й працюють жвавіше, там менше так званих
прогулов", менше грубих сварок, менше поганих вчинків.
Треба захоплювати народні маси пріємніст'ю розваг, але не
потурати їм нахилу до чогось занадто блискучого, гостро-під-
бурюючого. Справоздання найкраще улаштованих розваг на-
родних свідчать, що робітники охоче йдуть в усяку чи-
тальню, на лекцію, на виставу, коли ті справи добре упо-
рядковані.

В Петрограді більш як 10 літ існувало в заводській око-
лиці так зване „Невське товариство народних розваг“. Коли
почало воно організовувати свої гулянки для робітників,
то збиралися тисячні юрби, шинки й „ресторани“ запусту-
вали. За 10 літ на всяких розвагах Товариства перебувало
767.944 дорослого люду і 84.402 дітей. І ніколи на сих роз-
вагах не траплялось ніякого грубого неприємного випадку;
перед культурно-естетичних обставин люди поводитися ціл-
ком чемно, чутливо до краси й до етичного змісту читань,
вистав і т. и. Теж саме висловлює й справоздання Херсон-
ського губернатора: „улаштування таких розваг, як чайні
і народні читання з лихтарем, значно зменшує всяки ву-
личні злочинства, сварки і інші прояви розбещености,
і піднімає економічний і моральний стан населення. Лох-
вицький Комітет Народної Тверезости (на Полтавщині) теж
висловився за те, що, замість шинку та ресторана, народкові
потрібні читальні, бібліотеки, народні читання з лихтарем,
чайні, хоріві співи, музичні й театральні розваги. Комітет
звертає увагу на можливість використати всякі ярмарки для
улаштування різних дотепних розваг, поширення кінемато-
графа з відповідними розмовами.

Коли освіта з'єднується з розвагами, вона тоді гово-
рить до різноманітних нахилів людської душі, до неї озви-
гаються різні душевні змагання. Може бути, що без сього
вони б і не виявилися, замерли-б у глибочині темної, неосві-
ченої свідомости мільйонів робітників, що до сього часу знали
лише тяжку працю та втому. Скільки таланів загигало
в таких умовах життя, не збагативши культури ніякими
яскравими виявами. Злиденне життя, брак усяких інтелекту-
альних інтересів — пригноблювали всі найкращі нахили
молодої душі, а ми ремствували, що наше сучасне життя
таке вбоге на талани, на видатний розум. Ми забували,
що нічого не зробили для того, щоб і розум і талант роз-
вивалися й мали відповідну поживу, а не горітьчане грубо
забуття.

От через се все й треба дбати не тільки про освіту
дорослої людности, і зокрема молоді, а також про їх куль-
турно-естетичні розваги.

Все се показує нам, що позашкільна освіта справді по-

— 5 —

трібна всім, і тим, хто проходить шкільну науку, яко живим коректив шкільної схолястики, і тому темному дорослому людові, щоб збудити його творчі сили й підняти його свідомість. Вона потрібна в усякій державі для підвищення її продуктивних сил і виховання свідомих робітників, свідомих кадрів виборців в усякі державні й громадські установи; потрібна позашкільна освіта і для культурного поступу країни, як найкращий засіб до виховання гармонійно розвитої особи — індивідуальності, а не того одноманітного гурту несвідомих людей, який нездатен ні захистити свою волю, ні направити її на загальне добро. Держава, яка не хоче йти на очевидну руїну, як політичну так і економічну, мусить рішучо подбати про освіту дорослого люду.

II.

Історія розвитку позашкільної освіти по земствах.

Доки Україна входила в склад Російської Держави, вона не мала позашкільної освіти, бо в усій Росії розвиток її можна назвати справжнім мартирологом: на кожному кроці ставилися такі перешкоди, такі утиски, які — цілком руйнували справу. Хіба тільки за останні 10—15 років вона почала як-не-як організуватися, бо саме державне життя висувало питання народної освіти і навіть реакційні кола мусили йти назустріч сьому освітньому рухові. За останні 10 літ можна було бачити, як коло сього питання працювали представники цілком протилежних громадських і політичних напрямків і кожний хотів захопити справу в свої руки; одві — з таємною надією затримати справжню освіту й повернути народну масу до своїх темних політичних намірів; другі щиро завзято брались за роботу з чистим бажанням дати людові необхідну свідомість і науку. Ся остання течія більш усього мала перешкод, але-ж вона й дала позашкільній освіті де-яку організацію. Виявлялась ся течія більш усього по земствах і в приватних товариствах. Земство взагалі утворило народну освіту, як на Україні так і в Росії, але не всі земські управи стояли на певному ґрунті в сій справі. В багатьох земствах про освіту уперто не дбали, боячись, щоб часом селяне, набравшись науки, не одмовилися на панів працювати. Але всежтаки можна правдиво сказати, що більшість земств ставила собі провідним гаслом — освіту для народу. Часто перешкоди уряду доводили земців до роспачу і вони на де-який час зрікалися всякої просвітної діяльності. Але при всякій можливості, користуючись усякими сприятливими змінами урядового настрою, вони знов розпочинали свою тяжку працю — організації народної освіти.

Цікаво, що в законах про Земське Управління (Земское Положеніє 1863 р.) не дано майже ніяких вказівок що до обов'язків Земств відносно народної освіти. В первісному проекті сих законів навіть не згадується про народну освіту або якусь участь земства в сій справі. Тільки коли ці законопроекти перейшли на затвердження до Державної Ради, то там надумалися, що таке замовчання обов'язків земства що до народної освіти — незручне, і там було постановлено „прикликати земства до добровольної участі в подачі засобів на закладання шкіл і других освітніх інституцій і в догляді за ними на ґрунті урядових*) вказівок.“ Ся постановова дуже характерна, бо вона позбавлявала земство всякого самостійного переведення народної освіти, накладала на земство лише один обов'язок — здобувати засоби для освіти і слідкувати за тим, щоб виконувалися всі урядові обіжники (циркуляри), і цілком природне, що на початку свого існування земство відклало сю справу і, напр. вже в 1868 р.**), жадне земство не асигнує нічого на народну освіту.

І дали теж асигновки призначалися дуже мізерні й давали їх лише де-які земства,—так — 3 повіти на Катеринославщині, 4 на Таврії, Самарське й Вороніжське. В 1873 р. на всю освітню справу видавалося земствами лише 2,487.000 крб. Поволі зростали ці асигновки і лише в 1913 р., майже на 50-літні роковини земства, його загальна асигновка на народну освіту доходила до 99,878.000 карб. Відносно інших витрат відсоток на народну освіту теж піднявся. Так, спочатку він складав лише 5%, а в 1913 р. вже доходив до 25%. Що до витрат уряду, то вони збільшилися всього з 2% до 4,7%. Разом з побільшенням витрат взагалі на освіту, піднімалися витрати на позашкільну освіту; так, в Саратовському земстві на неї йде 82% усіх асигновок на народну освіту, в Тверському 50%, на Курщині 24%. Взагалі, за останні 10 літ земські витрати на народну освіту складають $\frac{1}{4}$ всіх земських коштів, а по де-яких земствах те вони доходять до 40%. Не так було спочатку земських установ, тоді панувала така думка, що народна освіта, яка потрібна лише для народних мас, мусить провадитись на кошти самого селянства. Відомий тогочасний земській діяч князь Васильчиков обстоював ту думку, що земство має лише підтримувати селянські громади й давати їм допомогу, а вся ініціатива відкриття початкових шкіл мусить належати самим громадам. В кінці 70-х років селяне виплачували 45% усіх коштів на народні школи.

*) Див. Дѣдов — Земство и Народное образование. Шк. п. Жив. 1914. Т. I.

**) Див. Веселовскій — Исторія Земских Учреждений. Т. I.

Але разом з сією течією лунали промови другого не менше відомого „земця“ — Кошельова, який на земських виборах казав де-що зовсім инше: ми будуюмо мости, казав він, і збираємо на них гроші, не запитуючи окремих селян, чи то окремі селянські громади, чи вони бажають, чи їм потрібен той або инший міст. Ми переконані, що мости взагалі потрібні і ми їх будуюмо й утримуємо“. Сей погляд переміг і в 80-х роках повітові земства заходилися організувати земські початкові школи. Але справа велась якось випадково, без жадного пляну, без ясного й певного переконання в тому, яка саме освіта нейпотрібніша.

Один час висували систему мандрівних шкіл, які уряд визнав небезпечними й заборонив указом 1877 р.; другий раз земства визнали бажаним тип найпростіших шкіл грамоти; в 80-і роки вони беруться субсидіювати церковно-парафіяльні школи. Ще піднімалися суперечки за те, чи потрібна народові загальна освіта, чи йому треба лише мати професійні знання і земства заводять ремісничі школи з дуже обмеженим загально-науковим курсом. Був час, коли земства захоплювалися одним завданням — підготуванням учителів; вони одкривали вчительські семінарії, вчительські інститути. І тут уряд ставить страшенні перешкоди земським заходам. В Черніговському земстві одкриття вчительської семінарії тяглося кілька років, викликало справжній політичний конфлікт між земством і урядом, що не хотів затвердити програм семінарії, не хотів давати земству волю самому призначати професорів до семінарії.

Приходили земці й до такої думки: не поширюючи кількості шкіл, організовувати біля де-яких з них так звані бурси, де діти мали-б змогу переночувати, приходячи з других сел та хуторів, мали-б гарячу страву. Всі ці різноманітні засоби ширити освіту на протязі півстоліття давалися земствам весь час шляхом постійної боротьби з урядом, який ставив на кожному кроці тяжкі перешкоди, не затверджуючи статутів і програмів, не допускаючи до вчителювання жадної людини, яка б мала хоч вищу для вчителя початкової школи освіту, або не відповідала тяжким вимогам благонадійності. Уряд задовольнявся лише тоді, коли втомлені боротьбою земці складали руки і обмежували свою діяльність лише допомогою парафіяльним школам. Потроху догляд уряду за народною освітою все ширився, вся культурна справа була в руках урядової інспекції, а земству доручалася вся господарська справа, воно лише постачало гроші, не маючи права на жадну ініціативу, на самостійне керування.

Тільки за останні 10—12 років зміна політичних умов життя яскраво виявила всю темноту й несвідомість народних мас і неможливість такого стану при нових державних

обставинах. Уряд сам побачив неможливість такого становища державного життя і поширив самостійність земств у справах народної освіти, і тоді справа одразу стала на ширший шлях і посунулась наперед. Легко зрозуміти, що при таких умовах, в яких розвивалася з такими труднощами школа народна, — земствам трудно було й думати про позашкільну освіту. Для бібліотек, для вечірних або недільних шкіл неможливо було достати дозвіл, неможна було ширити книжку серед грамотної молоді, і земства бачили, як збільшувався відсоток анальфабетів, які, хоч і пройшли школу, але без книжок, без повторних класів дуже швидко забували грамоту. Даремно витрачалися земські кошти, — школи при відсутності позашкільної освіти не мали змоги давати грамотних людей.

А про ширення позашкільної освіти серед люду не можна було раніш і думати не зільки через перешкоди уряду, а й через непевний настрій самих гласних: межі земцями були й такі, що бажали зменшити оскільки можливо ту освіту, яка й без того давалася народу нікчемними крушечками; бували й такі земці, як Домантович, який не соромився на земському зібранні висловлювати таку думку, що „ширша освіта шкодлива, бо вона „відіб'є“ сільський люд від хліборобства“.

Першими формами позашкільної освіти виявилися народні бібліотеки, читальні і шкільні книгозбірні. В 70-х роках почали засновуватися шкільні книгозбірні, але користуватися ними могли і учні, що закінчили своє навчання в школі, — книжка стала входити в народне життя; але й тут книжки не могли вільно ширитися, бо всяку книгозбірню довелося складати лише по каталогоу, ухвалену так званим „Ученням Комитетом“, який дуже небагато книжок дозволяв ширити по народних читальнях та книгозбірнях, та й самі книжки були мало цікаві по змісту, а попряму були консервативно-патріотичні. Навіть класичні твори російських письменників — Пушкіна, Лермонтова, Тургенева, — і ті заборонялось ширити серед народу.

Разом зі шкільними книгозбірними відкривалися й народні. Перша в Катеринбурзі — в 1882 р. земство асигнувало 300 карб. на 7 книгозбірень. В 1886 р. Глухівське земство (на Чернигівщині) призначає на 3 книгозбірні по 35 карб. Жвавіше розвинулася бібліотечна справа в 90-х роках, і тоді уряд випустив окремі правила, які дуже перешкоджали її розвиткові. Так, сими правилами заборонялось відчиняти народні книгозбірні в помешканнях народних шкіл, дуже обмежувався каталог книгозбірень, часописі майже зовсім заборонялися. Головним чином ці книгозбірні заводили земства, але далеко не всі приймали жваву участь в сій освітній справі. Можна бачити, що наприкінці XIX

і на початку ХХ ст. бібліотеки ширилися; так, з 1898 р. по 1904 р. кількість книгозбірень підвищилася з 3000 на 4500 (1500 за 6 років), а вже з 1904 по 1911 р. піднялась з 4500 до 10.000. Два з'їзди — загально-земський освітній і спеціально бібліотечний в 1911 р. багато сприяли кращій організації бібліотек і їх вільному поступовому розвитку. Чимало земств стало вже виробляти певну сітку книгозбірень на територіях різних повітів. На чолі книгозбірень ставилися окремі завідувачі з платнею в 300 і в 750 карб. Краще всього справа книгозбірень була улаштована по земствах — Олонецькому, Уфимському, Харківському, Московському, Катеринбургському, Саратовському і др. Справа велася головним чином на кошти губерніяльних земств, але й повітові вели справу на цілком безплатному принципі, дбаючи про можливо громадську організацію справи.

У нас на Україні більше дбали про розвиток народних бібліотек на Харківщині і на Чернігівщині, але сі книгозбірні мали невелике освітнє значіння, бо українські книжки заборонялися, а в російських люд мало розумівся й селяне книгозбірні дуже мало одвідували.

Слідом за книгозбірнями земство почало зводити другу форму позашкільної освіти — народні читання. Первісною формою їх були неільні або вечірні читання по школах, але на сі читання зіходились не тільки самі школярі, а цікавилися й батьки їхні, і, взагалі, дорослі люди на селі. Адміністрація одразу поставилася до сих читань дуже вороже, на кожне окреме читання вона вимагала окремого дозволу від інспектора шкіл і маршалка (предводителя дворянства) яко президента повітової шкільної ради; читання мусили провадитись лише по книжкам, ухваленим урядовим катальогом, особа, якій доручалося читання по такій книжці, мусила мати абсолютну благонадійність. В справі панувало повне безладдя, хто хотів забороняв читання, хто хотів — дозволяв, ніякої законности не було. По де яких містах народні читання навпаки заводились з ласки уряду. Так, в Петрограді їх розпочав градоначальник Трепов, щоб прихилити до себе робітничі кола і хоч трохи відхилити їх від піяцтва й бешкету.

Проводились ті читання дуже обережно що до вибору книжок і доручалися лише певним з урядового погляду особам. По других містах дуже тяжко було дістати дозвіл, чи то земство упорядковало читання, чи мійська управа, чи приватне товариство. Тільки в 1914 р. було видано правила про організацію народних читань. Правда, вони підлягали дуже суворій регламентації, але всежтаки було щось певне, на що можна було спиратися, організуючи читання чи по містах, чи по селах. Де які земства давали заохочення на сю форму позашкільної освіти й проводили її

яко мога краще. Тверське земство в 1917 р. асигнувало на їх по 850 крб. на рік. Полтавське з 1894 р. по 100 крб. Харківське з 1896 р. по 1100 крб. На ці невеликі кошти неможна-ж було утворити чогось нового і систематичного. Справа велась цілком випадково і мізерно, так що за 1893 р. усі повітові земства витратили на сю справу лише 3194 крб. та губерніяльні 675 крб. В 1903 р. вже ці кошти піднялись до 623000 крб. В 1907 р. старі правила визнано було зайвими й народні читання було підведено під закон 6 березня яко звичайні прилюдні зібрання, але заборони й перешкоди не припинялися й після того. Тільки недавніми часами перед Революцією ці читання заводилися вільніше, бо дуже велика потреба в них виявлялася і серед робітничого і серед сільського люду, бажалося мати звістки з війни, мати якісь пояснення до всіх військових подій. Це вивело народні читання на новий шлях, більш відповідний їх просвітним завданням. До сього часу народні читання провадилися в дуже тісному звязку зі школою, яко додаткові до шкільного навчання. Пізніше земства побачили в них гарний засіб до ширення освіти серед дорослого люду. Відповідно сьому, читання набирали більш систематичного, послідовного характеру, по змісту були вони більш сільсько-господарські та кооперативні, а також і по медичним питанням. Найбільш уважно ставилися до організації народних читань земства—Харківське, Вятське, Вороніжське, Саратовське.

Придивляючись до ведення народних читань видко стало, яка темрява панує серед людности і як ся темрява заважає свідомо ставитися до читань; виявилась необхідна потреба крім читань упорядковувати додаткові кляси для дорослих, як для грамотних, так і для неграмотних. Де які земства доручали організацію таких додаткових лекцій мандрівним учителям (земства—Харківське, Курське, Саратовське, Вятське і др.). Мандрівні вчителі приїздили в те або инше село, розпочинали кляси, провадили їх 1-2 місяці, закладали в тому селі відповідну книгозбірню й переїздили в друге сусіднє село або хутір. Провадилися ці додаткові кляси або в неділю або по вечерах.

Що до справжніх недільних шкіл, — третя форма позашкільної освіти, — то вони виникли в життю наших міст на Україні саме перед знищенням кріпацтва, в часи громадського захоплення ідеєю підняття народних мас, освіти для тих злочасних рабів, яких завтрішній ранок мав бачити вільними й незалежними. Перші недільні школи було відкрито в Києві в 1895 р. і на чолі сєї першої освітньої організації став проф. Павлов. Дякуючи тому, що тогочасний Попечитель Шкільної Округи—відомий діяч Пирогов дуже прихильно до сього ставився, можна було біля справи з не-

дільними школами об'єднати всю київську молодь університетську й гімназіяльну. В різних місцевостях Києва було засновано три недільні школи, — 2 чоловічих і 1 жіночу. Вчилися в них більш як 200 дорослих учнів і підлітків. Уся організація недільних шкіл у м. Києві проходила при участі українців — в школі на Подолі навчання провадилося на українській мові, учням давалися українські книжки. Сам Драгоманов приймав участь у сій справі. Слідом за київськими недільними школами одкривалися такі-ж школи і по інших містах — на Полтавщині, в Чернигові, в Новгород-Сіверську, в Харькові, в Білій Церкві і др. Серед селянства виявлялося міцне бажання освіти, люди збігалися з усіх усюдів мов за хлібом в кожную недільну школу. Так, кореспондент українського місячника „Основа“ (виходив в Петрограді в 1860—61 р.) пише: „Не знаю, що буде далі, а тепер наша справа йде мов квітка за водою: радіють, ті що вчать, радіє й той, хто навчає. Всі почувасмо, — що прокинулися ми!“

Пани на Полтавщині давали свої кімнати для недільних клас. Але недовго проїснувала ся перша просвітна діяльність у нас на Україні, що майже вся провадилася на українській мові: уряд поставився дуже підозріло до молоді справи, забачив в ній звичайне страховище сепаратизму й позакривав недільні школи і в Києві і по других містах. На оборону справи виступив Драгоманов і в палких статтях силкувався переконати уряд, що політика й педагогіка дві цілком окремі сфери діяльності і кожний чесний політик в той час, коли він стоїть перед учнями, не провадить жадної партійної пропаганди, а дбає лише про найкраще переведену освіту. Не послушали нашого молодого вченого, реакційна преса навпаки голосила про страшну небезпеку недільних шкіл, та ще коли вони в руках українців — хлопоманів. Школи було закрито, замерла вся справа аж на 35 років, бо перші заходи земств в 70-х роках що до організації знову недільних шкіл для дорослих були цілком випадкові й не мали ніякої певної організації. В 80-х роках засновано було приватну зразково ведену недільну школу пані Алчевською в Харькові. Дякуючи високому становищу пані Алчевської в харьківському громадянстві, уряд не рішався ставити їй звичайні перешкоди, і ся школа, — яка була навіть виставлена на всесвітній Паризькій виставці 1905 р., — існувала навіть до останніх часів. На зразок сієї школи почали й по других містах організуватися недільні школи. Тоді уряд віддав їх усі під догляд духовенства. Вироблених певних правил організації й утримання сих шкіл звичайно не було і панувала повна сваволя, — батюшки де хотіли—дозволяли одкривати недільну школу, де хотіли—забороняли, де-які так пильно слідку-

дали за справою, що своїми „дожесеннями“ доводили школу до закриття; другі ставились цілком байдужо й школа могла жити і провадити свою освітню діяльність. Одкрився знов недільні школи в Києві, але вони вже не мали ніякого зв'язку з українством і провадилися виключно на російській мові. Взагалі, справа з недільними школами ніяк не налагоджувалася, додержувала якогось випадковою характеру і земство не мало ніякої змоги постановити її на певний ґрунт. В 1893 р. ми бачимо, що воно на таку важливу потребу асигнує всього 5000 крб. на рік, знов береться за організацію вечірніх додаткових класів і призначає до них окремих учителів з платнею в 200—250 крб. за зіму. До цієї форми позашкільної освіти з особливою увагою ставилися земства Чернігівське, Вороніжське, Курське, Московське, Саратовське і др. В 1903 р. на вечірні класи 11 земств витратили 30.000 крб. Разом з недільними школами таких додаткових шкіл можна налічити (до війни) 1229 на всю Росію; в них вчилася 7140 душ і коштували вони усі разом 260.000 крб., з них земства давали 38.000 крб. Найкраще організовані були ці школи й класи в Костромському земстві, де плян їх провадження вироблявся повітовими земствами разом з губерніяльним. На перший час призначався 1 учитель на повіт; сей учитель працював в одному пункті біля 2 місяців. Таких пунктів в 1906 р. по всій губернії було 37, на кожний асигнувалося 620 крб. (580 крб. вчителів, 60 крб. на бібліотеку і на знаряддя наочні 80 крб.). Ще ширше була поставлена ця справа на Харківщині: на кожну вечірню школу асигнувалося по 1200 крб. на вчителя і 300 крб. на знаряддя. З цих трат губерніяльне земство брало на себе $\frac{2}{3}$. В докладах Харківського земства назначалася ціла сім'я додаткових вечірніх шкіл. Яко учні для них назначалися: 1) доросла неграмотна людність; 2) діти шкільного віку, які пройшли початкову школу, але бажають додаткової науки; 3) уся грамотна людність. Для першої частини призначалися недільні школи грамоти, для других — школи вечірньої підвищеного програму, для третіх — загально-освітні курси з досвідченими лекторами й різноманітним програмом. Курси ті мали провадитись разів 5 на тиждень по 2—3 години увечері. Такі типи вечірніх класів найкраще відповідали потребам дорослої й молодшої людности. Крім таких шкіл, поде-яких місцях організовувалися школи гімназіяльного типу, — теж вечірні і теж для дорослої людности. Вони мали метою підготовання до вступу в вищу школу. Так, існувала школа середня вечірня при Московському Народному Університеті. Вона була зв'язком межи початковою школою і Народним Університетом. Крім того, вона ставила собі метою не тільки підготовлювати до Університету, а й давати учням широкий розвиток і закінчені знання по програмі

середньої школи. Прав вона не давала ніяких. Курс її був 3-х річний, приймалися учні обох полів не молодші 16 років. На тиждень вчилися 4 вечери з 8 год. до 10. Уся наука розкладалася по півріччям або семестрам — 6 сем. За кожний семестр платня призначалася по 5 крб. На трьох семестрах в 1908 р. лічилося 170 учнів. Ось як висловлюється про сю школу один з талановитих професорів: „Се була зовсім особлива і дуже тяжка для професорів аудиторія: на класових лавах сидили учні різного віку, починаючи з молоді 16 літ, чоловіки й жінки різних громадських верств, різних професій, націй, з неоднаковим підготовленням. Їх усіх єднає одно спільне бажання, одна спільна мета — їх бажання вчитись не соромлючись свого пізнього віку; сі дорослі люди ставляться з страшенною увагою до освіти, палко бажаючи знати якомога більше, але маючи дуже невеликий запас знання, цілком випадковий, не об'єднаний ніякою науковою системою. Де-хто мав дуже гарні, звязані з практичним життям знання по природознавству, але разом з тим не знав нічого з якоїсь другої галузі наукової, — напр., з математики або історії. Аудиторія ся з великим захопленням приймає все, що викладають їй професори, хоче й сама працювати над своєю освітою як найкраще. Тяжко працювати з такою аудиторією, але приємно. Тяжко, бо наука середньої школи мусить передаватися дорослим учням особливими засобами й методами. Треба, щоб виклади були всі зрозумілі й цікаві, щоб вони були наукові. Се — новий шлях, кожний крок вимагає від вчителя уваги, обережності. Але робота ся приємна, бо до неї слухачі ставляться з увагою і любов'ю. А там, де є увага й любов, там забезпечені добрі наслідки роботи.“*)

Аудиторія ся дуже різноманітна, тут зіходяться люди з різних країн держави до того середнього пункту, де вони можуть задовольнити свою жадобу знання. З однієї анкети виясняється, що за останні роки серед селян і серед робітників виявилась свідомість того, що тільки наука дасть можливість розуміти все, що діється навкруги, що життя само вимагає від усіх людей освіти і свідомости; другі кажуть: „шукаю освіти, бо хочу розпізнати чорне від білого!“ Є й такі, що з захопленням кажуть: „хочу освіти, бо як навчуся — відроджуся до нового життя!“

Трошки инакше організовані зразкові вечірні школи Петроградського Технічного Товариства і Коломенського Освітнього Товариства. Вони мають підготовчі групи, які відповідають курсові початкової школи і технічні класи з 3-х річним курсом, в яких крім креслення й математики

*) Виклад п. Астаф'єва „Труди З'їзду діячів Народних Університетів“, стор. 123.

73121

4 9708

навчають мови, літератури, історії, географії й біології. Кожний курс розраховано на 1 рік. Один день на тиждень залишається для окремих читань на літературні, соціальні й природознавчі теми. Крім того упорядковуються екскурсії по різних столичних музеях.

Крім таких певно організованих вечірних додаткових шкіл, життя висунуло потребу ще в одній формі позашкільної освіти — в систематичних курсах. Спочатку заводилися курси фахові — для розповсюдження сільсько-господарської освіти і для вияснення кооперативної справи, організовувалися вони в повітових містах і були безплатні. Але далі по містах стали організовуватись різними товариствами і проето загально-освітні курси, де проходилися різні науки в тому обсягу, який відповідає розвиткові слухачів. Потроху ці курси ширилися й по великих містах ставали Народними Університетами, але до сього часу ця форма дуже ще мало розповсюджена. Сим можна закінчити історичний огляд розвитку різних форм позашкільної освіти, що дають найбільш широкі й різноманітні засоби для ширення освіти серед усяких верств і груп людности. Лишається ще оглянути засоби, якими серед народних мас ширилася й розповсюджувалася книжка.

III.

З а с о б и ш и р е н н я к н и ж о к.

З самих перших часів існування земської початкової школи земства силкувалися якомога більше розповсюдити в народі книжок. Але в перші часи не було ані популярних ані дитячих книжок, людність — себто невеликий грамотний й відсоток — задовольняла себе або релігійними книжками, або так званими лубочними, які захоплювали читачів грубо розмальованими обкла�дками та сенсаційним змістом. Але й на ці книжки селяне й робітники не дуже накидалися, бо ще не звикли купувати книжки й кожна купля її здавалася непотрібною витратою. Знаючи се, земство признало першим засобом ширення книжок роздачу їх безплатно, аби люди знайомилися з книжкою й зацікавлювалися нею. Вятське земство навіть призначило на се окремий фонд у 50.000 крб. і вживало сей засіб — безплатної роздачі книжок аж до 1907 року. Чернігівське роздавало учням шкіл подарунковими книжками. Крім того земські управи ширили в народі окремі фахові видання, часто свої власні, — напр., сільсько-господарські, медико-санітарні; але місцева адміністрація і тут дуже часто втручалася й забороняла ширення тої або другої цілком невинної книжки. Взагалі сей засіб — такий випадковий, несистематичний, не міг бути корисним, земства

ніколи навіть не знали, чи доходить справді книжка до читача, чи задовольняє вона його культурні вимоги, чи викликає в ньому цікавість, чи простісенько сі книжки щезають в глибині народних мас, не приносячи жадної освіти? До даремно нав'язаної книжки люди завше ставляться неативно, байдужно. Значно більш освітної ваги мали шкільні й народні бібліотеки, бо там хоч і дурно давали читати книжки, але ставили де-які обов'язкові вимоги—повертати книжки в певний час, поводитися з ними чепурно. Скоро й самі земства зреклися безплатної розсилки книжок і стали організовувати продаж книжок. Для сього, а також для найзручнішого поповнення книжками земських бібліотек і читалень, земства почали закладати свої власні книжкові склади в 70-х роках, але найширшого розвитку ся справа досягла біля 90-х років і початку XX віку. Засновувалися вони заради економічних потреб,—щоб дешевше купити потрібну кількість книжок, але, разом з сим, стояла й мета культурна—поширити найкращі книжки. Для сього вибору майже при кожному земському книжковому складі існувала окрема комісія для придбання книжок. Спочатку закладали такі склади повітові земства далеких північних губерній Росії, далі прийнялися за се й південні губерніяльні земства. Видатними складами були у нас на Україні Харківський губерніяльний і Чернігівський, а з повітових Олександрівський на Катеринославщині. Уряд усіма силами перешкоджав розвиткові сих складів. Він забороняв продаж книжок, не ухвалених його катальогом, і се гальмувало всю справу. Губерніяльні земські збори теж не дуже співчували чималим витратам, яких вимагала організація складів, а колишні губернатори прямо затримували сю справу, затягуючи на дуже довгий час свій дозвіл на відкриття того чи іншого складу. Дуже часто земства скаржилися на сі злочинства губернаторів самому Сенатові, але й ся вища інституція подавала такі роз'яснення, з яких видно було, що по закону немає заборони на сі склади, але й губернаторів не позбавлено права затримувати і цілком півечити справу. Так, уряд вимагав, щоб усі служачі в складі були затверджені губернатором, який вимагав для сього абсолютної благонадійности; а таких осіб в ті часи дуже тяжко було знайти.

По анкеті, яку робило Ярославське земство, до 1903 року існувало по всій Росії 21 губерніяльних книжкових складів з 56 повітовими філіями і, крім того, 73 повітових земських складів—всього 150 складів з зворотним капиталом майже в 500.000 крб. і з річним зворотом в 1.000.000 крб. Склади окрім філій мали своїх комісіонерів для продажу книжок серед вчителів, земських лікарів та фельдшерів, другі розсилали по селах книгоноц, а де-хто

заводив по ярмарках та базарах свої крамниці, де торгували книжками. При складах існували (як ми вже се й казали) окремі комісії, які складали з виборних книжкомаленькі бібліотеки на різну ціну, на 5—10—25 крб. і обслуговували не тільки земські школи та книгозбірні, а й приватні гуртки та окремих осіб. На організацію земських книжкових складів завше було два погляди: один—централістичний вимагав, щоб заводилися центральні губерніяльні склади з філіями по повітах. Другий погляд визнавав за ліпше самостійні повітові склади; але така самостійність не давала змоги добре встановити зносини між повітовим і губерніяльним складом і вносила безладдя в грошову справу. За для в'яснення організаційних питань скликалися земські з'їзди, щоб об'єднати їх діяльність. Скликано було з'їзд в 1912 р. в Курську—приймало участь в ньому 12 складів, ще в Ярославлі в 1903 р.—представлено було 14 складів. Вияснилася потреба в центральному комісійному складі для закупок і для задоволення провінціальних потреб, необхідність одноманітного ведення рахунків і висловлено було бажання близьких стосунків складів з кооперативами. Цікаво придивитися до діяльності деяких книжкових складів: так, Олександрівський в 1892 р. асигнував 300 крб. на 2 крамнички при народних школах і дві окремо. Сей склад вів дуже обмежену діяльність, бо не мав великих коштів; на перший рік він мав на організацію 300 крб. та на переведення справи 600 крб. Він містився біля місцевого базару, торгував письменним знаряддям, завдяки чому ціна на нього в місті одразу впала на 20%. За перші 4 місяці продано 20.000 примірників дорогих і дешевих книжок, письменного знаряддя продано на 7 000 крб. При сьому школи за 1 рік зробили на ньому економії на 700 крб. Склад за перший рік мав чистого прибутку 183 крб. Харківський губерніяльний склад розпочав свою діяльність з 1879 р. і через 10 років мав уже грошима й книжками вільного майна на 12.25 крб., а за 15 років мав прибутку 18 884 крб. Склад організував чимало повітових філіяльних складів і, взагалі, мав велике культурне значіння. Гарно працював на Херсонщині Олександрійський склад і губерніяльний Чернігівський. Дякуючи участі в ньому Грінченка, сей склад розповсюджував по змозі багато наших українських книжок.

Книжкові склади з культурними завданнями відкривали не одні тільки земства, а й приватні люди (в Костромі) і приватні товариства: в Астрахані (Комісія народних читань), в Нижньому-Новгороді (Товариство ширення початкової освіти). Костромський склад розсилав на продаж книжки по лікарнях, вчителям, і вони за рік продали 8.880 книжок, тоді як в самому складі—тільки 3.370. Нижегородський

склад організував при сільських школах 200 філій, які торгували книжками. Один зі співробітників складу, вчитель,—пише так про свою діяльність: коли продаж занепадав, я брав яке небудь гарне оповідання, читав його дітям, захоплював їх і продаж оживав. Найкраще розходилися книжки в 1½—5 коп., в 15 лічилися дорогими. В Одесі при Слов'янському Товаристві, біля аудиторії народних читань ішов дуже жвавий продаж книжок. Справа розпочалася в 1882 р., на 3 крб., та ще взятих у борг: один з членів товариства накупив книжок і одразу їх розпродав. В 1883 р. вже ся аудиторія продала 114.830 примірн. книжок, а за 8 років діяльності 577.856 прим., більш усього поширених між москалями. Треба згадати, в якому тяжкому культурному становищі перебували тоді москалі по казармах, щоб зрозуміти вартість цієї праці.

Продажем книжок захоплювались також і партійні діячі; вони розносили політичні брошури (Хитра механіка, Історія одного селянина і др.), продавали їх між другими льюальними й часто за се попадали під арешт, але слідом за арештованими йшли другі фанатики і революційна книжка все глибше й глибше заходила в села. Продавали книжки і так звані толстовці. Князь Хілков, відомий толстовець, розказує, як вони їздили з ярмарку на ярмарок. Продавець, щоб зацікавити публіку, виймав з своєї скриньки яке небудь оповідання Толстого і починав голосно його читати. Після цього слухачі розкуплювали майже всі твори Толстого з народного побуту. Майже те саме оповідає і Яковенко, який теж ширив книжки серед люду: „як що оповідання подобалося, каже він,—зворушувало аж до сліз, або викликало нестриманий регіт, тоді книжки разом продавалися. Одного разу в натовпі найшовся грамотний парубок, він купив одну книжку, пішов на самісенській майдан ярмарковий і почав голосно читати. Зараз його оточила ціла хорба, всі слухали уважно, а як він скінчив, усі пішли до торговця й понакуплювали книжок“.

Траплялося й учителям виклопотати собі дозвіл на продаж. Закине він кошик на спину й розносить добрі книжки по світу Божому; один розказує, що ходив лише по 5 селах і за 6 мандрівок продав 305 книжок. На Полтавщині один капітан в одставці з одним приятелем склали свої гроші по 100 крб., роздобули дозвіл, улаштували критий віз, коня купили, намет складний з написом: „Продаж книжок“, і їздили по селах. Крім книжок вони продавали різний крам—ножички, голки, каблучки, нитки і т. и. За 4 літніх місяці наторгували вони 270 крб. по 14 ярмарках. За один день заробляли 2—13 крб. Цікаво, що місцеві інтелігенція не купувала книжок, а лише самий крам і, навпаки, всі книжки розкуплювалися селянами. Найкраще

росходилися українські книжки—твори Котляревського, Шевченка і др. Взагалі, всі такі заходи земств, товариств і приватних осіб для української людности були мало корисні, бо російські книжки були незрозумілі. Нам доводилося ширити наші зовсім не політичні книжки цілком конспіративно, ховатися з ними, хоча-б се були зовсім невинні казочки. „Кобзаря“ завше страшенно любили на селі, але з ним треба було ховатися найбільше. Коли в 1917 р. пролунала воля на націй Україні, то селяне на Київщині поодкопували свої книжки, що закопані лежали не один рік в стодах та клунях. Наша освіта мусила шукати всяких таємних засобів, бо кожна пісня рідна, кожна казка на нашій рідній мові здавалася нашим ворогам якоюсь зрадою. Через се й темнота наша не розвіялася, а до сучасного моменту залишилася безпросвітною.

Оглядаючи різноманітну діяльність земств у справі ширення освіти, не можна обминути його спроб що до видавництва. Воно видавало дешеві твори найкращих російських белетристів, щоб розповсюджувати їх по книгозбірнях і вільним продажем. Так, Вятське земство дуже дешево й гарно видало чимало гарних маленьких книжок. Але невинущій російській старій уряд зараз оголосив обіжник, по якому земства не мали права друкувати такі твори, які вподобали, а лише могли передруковувати книжки, ухвалені католиком „Ученого Комітету“. Знакомитий каталог, скільки лиха позашкільній освіті наробив він за часи свого існування. Довелося покинути такі завдання для видавництва. Краще таланило з виданнями сільсько-господарського змісту,—їх земства друкували і як плакати, оголошення і як книжки. Так само з де-якою полегкістю доводилося земствам видавати лікарські та ветеринарні книжки. На земських зборах у Полтаві було зроблено постанову—видавати підручники для початкових шкіл і видавати їх на рідній (українській) мові населення. Нажаль, ся постанова й досі не переведена в життя. Другі земства видавали знаряддя для наочного навчання (Харківське, Московське та др.). Уфимське земство, дбаючи про освіту татар, теж бралося за видання підручників на татарській мові. Заходжувалися земства коло видання дешевих календарів, щоб хоч в такій благонадійній формі поширити де-які знання серед темної маси.

З такою-ж метою брались земства і за видання народних часописів. Почалися вони в 70 х роках спочатку по губерніяльних земських управах, а потім і по повітах.

Усі вони мали тижневу форму, давали людности відомості політичні, пояснювали всякі земські постанови, давали популяризацію науки. У нас на Україні такі народні часописи видавалися не тільки земствами—Чернигівська не-

діля, Херсонська часопись,—а й другими громадськими організаціями, напр., Полтавським сільсько-господарським товариством видавалась дуже гарна часопись „Хуторянин“ де-які з сих видань друкувалися і на російській і на українській мові („Комашня“ вид. кооператорів). Але найкращими народними часописами були в нас приватні видання: „Село“ і пізніше „Маяк“. Сі часописи з досить добрими ілюстраціями давали непідготовленим читачам дуже літературний і науково-популярний матеріал. В 1913 р. нарадилось народних земських часописів 100. Нарада земська в тому-ж 1913 р. в Уфі поставила земському просвітному відділові такі видавничі завдання: призначити курси на видання найкращих підручників для початкових шкіл, видання наочних знарядь, книжок науково-популярних, практичного змісту, мистецьких, рекомендабельних каталогів і періодичних справочників по літературі. Щоб задовольнити сі вимоги, а також і для інших видань, — монографій, статистично-економічних протоколів, земських зборів і т. и.—земство мусило заводити свої друкарні.

Ще про одну справу позашкільної освіти дбали різні земства в останні до-революційні часи,—про організацію музеїв. Музеї мали різні завдання й типи. Закладалися 1) музеї наочних знарядь для шкіл, музеї центральні й районні, мандрівничі, щоб обслуговувати і звичайні школи й вечірні класи; 2) музеї—збірки всяких продуктів природних, економічних, кустарних, здобутків історичних і т. и.—для загальної освіти людности і ознайомлення з рідним краєм; 3) сільсько-господарські з періодичними виставками зразкових продуктів. Сі виставки значно піднімають загальну й фахову освіту селянства. На виставках звичайно читаються лекції, виклади по різних сільсько-господарських, економічних і природознавчих питаннях. Селянство завше ставилося до сих виставок з великою цікавістю.

За останні часи до засобів позашкільної освіти прилучено кінематографи, але ся справа ще не налагоджена. Останніми справами позашкільної освіти в її історичному розвитку виступають народні дома і народні вищі школи — університети, політехники і т. и.—Організація народних домів об'єднує в одну гармонійну організацію всю справу позашкільної освіти і стає завданням найближчого часу для земств, кооперативів і інших громадських організацій, які не можуть не вневнитися в необхідності широкого розвитку позашкільної освіти.

Закінчуючи історичний огляд розвитку позашкільної освіти, ми бачимо, що більш за всіх дбали про неї як-не-як, а все-таки земства; там, де не було довгий час виборного земства, там майже не було позашкільної освіти, як ми се бачимо у нас на Україні (в „Південно-Західному краю“ —

правобережній Україні) і в Білоросії, Сприяла розвитку позашкільної освіти діяльність просвітних товариств Московського, Харківського, Петроградського. Останнє навіть видавало книжки на нашій мові, але, взагалі, всі заходи росіян в нашому краю сприяли лише русифікації й забивали памороки нашому народові. Велике значіння для загального розвитку позашкільної освіти мали де-які земські та інші просвітні з'їзди. Так, перший загально-земський освітній з'їзд в 1911 р. виніс таку рішучу і до відомої міри обов'язкову постанову: „Правильний і успішний розвиток господарського, громадського й духового життя може йти лише при високому культурному розвитку всього народу. Школа, при найкращому своєму становищі і навіть при довгому курсі навчання, не може задовольнити тих вимог народу, які сама ж школа й пробуджує, бо вона за той або инший певний час обслуговує невелику частину людности, а вся людність не приймає активної участі в громадському житті, а також і через те, що знання шкільні дуже скоро і дуже легко забуваються і витрати на школи без певної організації позашкільної освіти малопродуктивні. Через се позашкільна освіта має зайняти певне становище серед земських заходів до підняття культурного рівня народу; вона мусить бути визнана дуже корисною й не менш потрібною як і школа. Позашкільна освіта має давати загальну освіту й виховання моральне, а також практичні фахові знання. Але перші два завдання мають перевагу перед останнім. За-для успішного розвитку позашкільної освіти потрібні такі умови її переведення: 1) широка участь місцевої людности в організації й переведенні позашкільної освіти*); 2) забезпечення всіх верств людности по їх потребам і вимогам різними формами позашкільної освіти, зв'язаними в одно гармонійне ціле, щоб освіта була одкрита для всіх, планомірно провадилася в життя, колегіяльно організовувалася й провадилася; 3) уся справа мусить бути з'єднана в місцевих органах самоврядування, аби вся робота провадилася всіма організаціями по певному плану з забезпеченням повної самостійности тих позашкільних організацій, які не ввійшли в загальну об'єднану інституцію, і підтримання тих, що добре й незалежно провадять свою справу; 4) забезпечення земств потрібними для переведення позашкільної освіти коштами від уряду і щоб умови сих забезпечень були певно вияснені законним шляхом. Приймаючи на увагу, що земство є орган державний, необхідно дати йому повне право самому одкривати самостійно й незалеж-

*) При чому велику вагу має не тільки пробудити ініціативу місцевої людности, а й перевести освіту з найближчою участю місцевої людности.

но всякі форми позашкільної освіти, без усякого дозволу або втручання урядових установ. Сі розумні постанови здійснювалися лише по де-яких земствах: занадто багато стояло на шляху всякої освітньої діяльності перешкод від старого уряду. Але вони звернули увагу таких земств, які до того часу не робили майже нічого в сьому напрямі, і постановили справу на обов'язковий певний ґрунт.

Постанови Харківського з'їзду в 1915 р. не тільки підтримують ті попередні постанови, а й показують де-який поступ у справі. Сі постанови додають і де-чого нового і, позаяк се — останні постанови в сій справі, які були висловлені за останні 3 роки, ми звертаємо увагу й на них в їх загальній частині:

1) Справа позашкільної освіти може дати корисні наслідки лише тоді, коли до неї прикликано по змові широкі кола громадянства й усякі місцеві громадські організації.

2) З'їзд звертає увагу на дуже корисне з'явище громадського життя — на закладання при кооперативах і їх шпілках окремих організацій за-для широкої культурно-освітньої діяльності.

3) Кооперативи завдяки сьому можуть стати певним ґрунтом для розвитку культури, і через те з'їзд висловлює побажання, щоб усі культурно-освітні заходи державних, земських і др. громадських установ спиралися на місцеві кооперативні професійно-робітничі організації.

4) Бачучи брак робітників з фаховою підготовою для переведення позашкільної освіти взагалі і, зокрема, в різних її формах, з'їзд визнає бажаним улаштування земствами й різними просвітними організаціями особливих курсів по питанням позашкільної освітньої роботи і по організації освітніх розваг.

5) Успіх культурно-освітньої роботи залежить від певних зносин між усіма окремими галузями позашкільної освіти, а також і від їх об'єднаності в роботі.

6) Народній Дім визнається найкращою формою для об'єднання всіх форм позашкільної освіти. В постановах Харківського з'їзду пролунало майже вперше так певно й ясно бажання, щоб позашкільна освіта провадилася скрізь на рідній мові людности і, значить, в місцевостях з українською людністю, — на українській мові. Тепер при визволенні всіх націй і при нашій державній незалежності, сі постанови не мають вже практичного значіння, але в 1915 р. се було світлим промінням на темному небі і виявляло, що без такої умови й сама освіта не може мати ніякого значіння для піднесення культури.

Так, ми бачимо, що справа позашкільної освіти, така природно-потрібна для поступу культури в усякій

державі, у нас розвивалася дуже мляво і була довго занедбана, через усякі урядові перешкоди не могла досить широко розвинутиися. Лише за останні 10—17 років після вибуху двох революцій, які з одного боку розбудили свідомість народних мас, з другого—виявили всю страшну темряву, в якій живе ся народна маса, позашкільна освіта піднялася, добрала значіння в очах і земств і уряду і тепер стоїть перед нашим громадянством яко певний обов'язок, який ми мусимо виконати перед нашим народом, перед нашою державою, коли ми хочемо дати необхідний для життя економічний добробут і моральну свідомість.

IV.

Розвиток і форми позашкільної освіти в Англії і Франції.

Оглянувши історичний розвиток позашкільної освіти в межах колишньої Російської держави, оглянемо становище тієї освіти за кордоном, в Європі, зупиняючись лише на більш менш особливих, цікавих умовах її розвитку. Так, на Германії ми не будемо зупинятися взагалі, лише зупинимось на цікавій для нас справі мандрівних виставок містецько—наукових. В Германії позашкільна освіта майже цілком влилась в форму додаткових шкіл, до яких обов'язково ходить молодь, яка не має змоги пройти повний курс єдиної школи від початкової до вищої. Для нас особливу цікавість мають освітні заходи в Данії, Англії, Франції, бо там саме звернуто увагу на ту молодь, яка скінчила лише початкову школу і не має змоги надалі ані вчитися ані виховуватися, мусить заробляти і на свою освіту може витрачати лише дуже обмежений час. Додаткова школа для таких хлопців і дівчат в Америці й в Англії цілком безплатна і має дуже різноманітну організацію. найбільш вживається форма вечірних курсів—Народних Університетів, громадських бібліотек з різними читаннями і викладами. В Англії освіта обов'язкова в роки від 5 до 14. Скінчивши початкову школу, частина йде далі, в середні технічні школи, а частина зовсім не може продовжувати науку, і хто хоче ще вчитися, ті одвідують вечірні школи, яких—скрізь багато розкидано по містах,—по селах їх не дуже багато; але й мійські вечірні школи ще далеко не відповідають рівню, якого бажано було б досягти в такій здавна культурній країні, як Англія. Тут, правда, не шкодують коштів на позашкільну освіту, дає ті кошти й уряд, дають чимало й приватні особи, і за останні 10 років питання про виховання молоді викликало чимало клопоту та обговорювання. При англійському міністерстві заклався

окреми́й комітет, який розробляв сю справу. Він переконався, що в сій справі більш усього можуть допомогти фабриканти й різні інституції, які знають ту молодь і дають їм роботу; крім того, члени комітету одвідували різні школи в країні, закликали на раду видатних діячів і наслідки їх праці були оголошені в 1909 р. яко справоздання міністерства, видруковане в 2 томах: „Report of the consultative comitee“. По своєму програмі вечірні школи поділяються тут на школи з додатковим курсом, де проходять науки початкової школи, щоб їх повторити, і на школи з нормальним загальним курсом, який поділяється на гуманітарний, або комерційний відділ,—де вчать нових мов, географії, історії, торговельного права, політичної економії, мистецький відділ з різними мистецько-художніми працями, ручною працею, відділи точних і технічних наук, господарства і ремесл, фізичного виховання. Міністерства дають субсидії на кожного учня старшого від 14 років. В Англії налічують біля 3-х мільйонів молоді межі 14—17 роками, яка вчиться по середніх технічних і інших школах, і майже така сама сила її вчиться по вечірних школах. Як додати до сих 3 мільйонів ще 370000 осіб 17—21 років та ще 3¼ міль. старших учнів, то можна бачити, яка численна аудиторія користується в Англії позашкільною освітою. Для нашого досліду цікаво розглянути, які дефекти в організації сих вечірних шкіл зауважено в згаданому міністерському справозданні: 1) Кляси занадто численні й не однородні: в одній клясі вчать особи різного віку, різної підготовки і провадити з ними лекції дуже трудно й тяжко. 2) В вечірних школах бракує дисципліни й контролю, учні ходять до школи несправно, а інші, то тільки те й роблять, що мандрують з однієї школи до другої, не виконують вдома загаданих праць. Нові учні приймаються безладно на протязі всього року і се безладдя псує працю, що ніяк не може налагодитися як слід. 3) Значною перешкодою доброму веденню науки являються нерівні знання учнів і їх нерівна підготовка. Се вимагає від професорів великої уваги й напруження для переведення лекції в клясі, вищий раз дуже кепсько настроєній що до науки. Шкодить також і те, що учні приходять до вечірньої школи вже втомлені денною працею, де-коли дуже тяжкою й не можуть витримувати навіть двох годин роботи в школі. Так виходить, що втомлені робітники не мають спочинку й користуватись наукою не можуть. 4) А між тим програм вечірних шкіл дуже високий, той хто його складав, забув про слабу підготовку учнів вечірних шкіл і їх страшенну втомленість.

Сі уваги ставлять на очі всім, кому дорога освіта й виховання молоді робітничих верств, що треба перш за все налагодити умови життя молоді, щоб вона мала більше

вільного часу від роботи і могла приходити до школи без тієї страшної втоми, яка перешкоджає їй як слід користуватися лекціями. Разом з тим треба зробити ці школи для всіх обов'язковими й завести їх у загальну систему національного виховання. Молодь межі 14—20 роками му- сить мати певне виховання й навчання, бо сей вік є дуже небезпечний для морального становища хлопців і дівчат і додаткова школа му- сить ними керувати й допомагати їм у виборі шляху для заробітку й морального життя. Крім того, вияснилося, що програми додаткових шкіл не му- сять мати спеціального наукового змісту, а більш додержу- ватися загальної освіти, якої більш усього шукають самі учні і яка потрібна і для всякої фахової роботи. Шукання знання приводить молодь робітничу до того, що вона не задовольняється додатковими школами, а вимагає й вищих шкіл, університетів і політехник, які в Англії позакладали- ся по великих містах більш усього з приватної ініціативи з матеріальною допомогою від уряду й різних громадських організацій. В Англії і уряд і громадянство тримаються тієї думки, що громадянство й держава матимуть велику користь від поширення освіти серед народних мас, і лі- чать найкориснішим вкладання грошей в справу освітню; тільки широке розповсюдження освіти може дати змогу виявитися із народної маси окремим талантам, які без освіти завмірають ні для кого невідомі. А між тим економіч- на вартість одного промислового генія може покрити з вер- хом витрати цілого міста на освіту дітей і підняти продук- тивні сили країни вище, ніж праця сотень тисяч звичайних робітників. Для робітників, кажуть в сім найбільш проми- словій країні, потрібен добре вжитий спочивок. Для орга- нізації й навчання і розваг робітничого люду в Англії існує сила різних товариств і взагалі приватна й громад- ська освітня праця йде дуже жваво.

Освітня справа тут цілком децентралізована. Щороку приватних коштів на освітні справи збирається до 8 мілійо- нів карб. Уряд субсидує безплатні школи. Величезні орга- нізації, — Народні Політехники, — виникали цілком з ініція- тиви приватних осіб. Так, один льондонський мешканець закликав одного разу до себе двох хлопчиків, що підміта- ють вулиці. Вони зацікавились оповіданням, яке він їм про- читав і прийшли другий раз. Тоді той пан визначив їм певні години й закликав до себе ще кількох обідранців і заклав для занедбаних хлопців школу, що дуже скоро обернулася в притулок для хлопців, при якому організу- валися вечірні класи, — а з них виросли ці Політехники. Політехник в Лондоні ціла мережа, і на їх Сіті асигнує дуже великі фонди — до 10 міліонів. Усякі робітничі цехи брали на себе догляд за різними позашкільними установа-

чи, там: суконщики дбали про розвиток Народного Палацу, золотарі про одну з Політехник. Усього в Лондоні Народних Політехник 12, і ще 3 філіяльних відділи. На сі 15 інституцій щороку витрачається 2¹/₂ мільйони. Сі чудові інституції присвячуються й науковим знанням і фізичним вправам. Вони обслуговують хлопців і дівчат, які пройшли початкові школи в 3—4 класи і хочуть мати додаткові знання; ними також користуються й люди, які зацікавлені тією або иншою наукою в обсягу вищої школи, або хочуть навчитися я огось ремесла, торгу, або й мистецтва. Инший раз, як зайти до Політехники, то в одній кімнаті побачиш за день і дітей років 12, що вчать арифметики, в другій, — дівчата шують, а далі — класи для майстрів по водогінній техніці, наборщиків (по друкарству), кравців. А ось в окремій кімнаті зійшлася молодь та вчить твори поета Данте, або політичну економіку. Там гурток за приводом професора працює в лабораторії, другі пишуть лікарську працю-дисертацію. В найбільших Політехниках міститься по кілька окремих інституцій: 1) звичайна школа для підлітків 12—16 літ; 2) школа господарства й куховарства; 3) ремісничий відділ з практичними фізичними викладами; 4) загально-освітні курси по математиці й по фізйольогичним наукам*); 5) ранком і вечером функціонує Технологічний Інститут. За-для вступу до нього потрібен іспит: за рік навчання і за вступний іспит беруть платню в 150 марб; 6) мистецько-промислова школа й класи малювання та різьбярства по дереву, снйцарства (скульптури). До сих клас ходить біля 2.000 учнів. 7) Вчительська семінарія — до неї ходять і справжні учителі й такі, що тільки ще готуються до вчительської праці. Рада Лондонського графства завше має тут своїх стипендіатів. 8) Наукова Лабораторія, де люди з робітничих верств задовольняють свою цікавість і проходять науку вищих шкіл. 9) Курси самостійних наукових праць. 10) Народний Університет для підготовки до якої-небудь наукової діяльності. Всі сі інституції задовольняють пекучі потреби вбогого люду. Робітники можуть сюди приходити просто з роботи з фабрики, тут є ванни й умивальні, де можна й вимитися як слід і обчистити своє збрання, привести себе в чепурний стан, пообідати, заку-сити в буфетах Політехники. Загальний об'єднаний Комітет усіх професійних спілок Лондона оглядає щороку сі Політехники й друкує сприятливі справоздання про них. По де-яких політехниках є величезні залі для гімнастики — 100 фут. завдовжки і 40 заширшки. Товариства сих шкіл ще упорядковують для робітників — своїх учнів — екскурсії, влаштовують недорого перебування на березі моря. Всі

* Для сих наук існують і окремі інституції — коледжі для ремісників, т. як, Толбі-Холь.

учні об'єднані в клуби (до 4,000 членів), видають часопис. По вечерах упорядковують концерти, лекції читають найкращі професори. Крім того ведеться жвава політична самоосвіта,—всі питання, які провадяться через Парламент, тут обмірковуються дуже докладно, виступають промовці й переконують своїх слухачів. Сі обмірковування часто впливають на переведення тих або інших справ в Парламенті дійсно в інтересах робітничих верств.

Крім сих Політехнічних шкіл, які цілком відповідають демократизації освіти серед робітничих кол, в Лондоні ще існують різні коледжі і між ними дуже цікава організація—Коледж імени відомого філософа-естетика Рескіна. Організація ся розпочалася в Оксфорді, сьому найкращому центрі англійської наукової освіти. Коледж одкрився в 1899 р. на кошти американців. Завданням своїм Коледж ставив—дати вищу свідомість окремим представникам пролетаріату, не одриваючи їх від соціального їхнього оточення, і тим сприяти загальному підвищенню культурного стану усієї робітничої маси. „До сього часу,—писали організатори Коледжа,—більша частина робітників не мала ані тієї освіти, ані того морального розвитку, які потрібні, щоб розуміти питання сучасного політичного й громадського життя. Але сі неосвічені люди—то-ж наші громадяне, наші виборці. Чи ж можуть вони використовувати свої права досить розумно, не піддаючись випадковим впливам темних забобонів (марчовірства), або вузьких партійних поглядів? Се залежить цілком від їх освіти й розуміння соціально-політичних проблем нашого часу. Ми спробуємо викликати в кожному нашому слухачеві свідоме почуття своєї відповідальности громадянської!“

Кожен студент вчиться не тільки для своєї особистої освіти, а для того, щоб використати її за-для загального добра, щоб піднести культуру робітничих верств. Вся справа ведеться представниками тред-юніона, кооперативних робітничих спілок і тих інституцій, які мають своїх стипендіатів. Курс навчання розбивається на 2 роки по 44 тижні в рік. Навчання провадиться викладами, лекціями, класовими й індивідуальними працями, письмними творами учнів, їх вправами, порадами що до вибору матеріалу для читання і, взагалі, для праць, організацією диспутів на різні наукові, літературні й соціальні теми. Учні приймають не молодших 20—30 років зі свідоцтвом лікаря, що немає жадних фізичних хвороб або дефектів. Учні живуть в помешканні Коледжа і за все утримання платять 500 крб. на рік (52 фунти стерлінгів). Лекції читаються по історії, соціології, політичній історії Англії, історії промисловости й місцевого самоврядування, політичній економії, психології, робітничому кооперативному рухові. Крім навчання в

самоу Коледжі, освіта шириться й по за межами Оксфорда через листування; заочним учням посилають програми, дають вказівки що читати, назначують праці, які учні мусять присилати на перегляд професорам щомісяця і не менше, як в 1000 слів. За 8 років існування колледжа, в такому заочному навчанню прийняло участь 7000 робітників, а в самому Коледжі жило 324 учні, з них більшість не по 2, а по 1 року. Робітники дуже шанують Колледж Рескіна і роблять для матеріальної допомоги йому всякі збори: так, в 1903 р. 110.000 робітників зробили перший збор по 1 пенні, щоб підтримати корисну для них школу, зібрали 3000 крб. Усіх зборів робили 3. В 1907 р. товариство залізничних служачих теж зібрало на новий будинок для Коледжа 3000 крб. Асоціація ткачів установила три стипендії в Рескін-Коледжі. Так само й другі робітничі спілки мають в ньому своїх стипендіатів. В 1911 р. Рескін Коледж переїхав до Лондона і там прийняв занадто соціалістичний марксистський напрямок. Розвиток його шириться—в 1913 р. він уже мав 20 філій, де вчилася до 700 студентів. Коло його заклалася ще жіноча ліга для поширення освіти серед жінок.

Крім таких вищих народних шкіл Лондона існують ще в Англії так звані університетські селища, які мають значіння для морального виховання народної маси. Демократизація культури викликала сю форму позашкільної освіти в Англії наприкінці XIX віку, представники інтелігенції пішли самі назустріч народним масам, щоб поділити з ними свої знання, свій моральний і інтелектуальний розвиток. Це був рух, подібний до того народницького настрою, коли хлопоманство, яке в нас панувало в 60-х і 70-х роках минулого століття, заклало початок нашої популярної літератури, нашої етнографії; рух сей виявився в недільних школах, в різних інтелігентських хуторах серед народу. В Англії сей рух був викликаний як і в нас — мистецькими творами Джордж Еліот, поета Томаса Гула (з його піснею про „Сорочку“), вченими істориками-публіцистами як Карлейль, Кінгслей і др. Свідомість громадянства була зворушена і не могла вже заспокоїтися, не переводючи свій настрій в конкретну справу. Одним з перших обізвався на сей настрій відомий діяч-громадянин Альфред Тойнбі, учень Рескіна; ще як він вчився в Оксфордському університеті, він на вакації переїздив до Лондона в найбідніші квартали, — Чатчанель, — жив серед пролетаріату, давав йому запомогу і нарадами й грошима. Його мрією було — розвіяти ті недобрі почуття, які поки що помітно межі вбогими й багатими людьми, „засипати ту соціальну безодню, яка їх поділяє, силою свого гарячого почуття ласки до всієї людности“. Тойнбі був дуже гарним лек-

тором і на його виклади завше збіралось багато слухачів. Він помер дуже рано від нервової втоми (в 1883 р.). Але його друзі вшанували його ім'я заснуванням в біднішій частини Лондона славетного Тойнбі-Холя, першого університетського оселення. Почалося се дуже помалу—кілька студентів почали там мешкати невеличким гуртком і шпирили серед вбогого свого оточення освіту, моральні принципи й піднімали всякими засобами їх культурну свідомість. Тепер сей Тойнбі-Холь розрісся в величезну інституцію, в якій найкраща інтелігентна молодь віддає всі свої сили на користь вбогим, пролетаріятові. В Тойнбі-Холі в кількох будинках міститься до 500 осіб, які за все своє утримання платять 15—21 крб. на тиждень. Лекції читаються з 8 години вечора. Серед слухачів побачите й ремісників і денних наймитів і прикажчиків. Виклади дуже різноманітні, кожний слухач вчиться того, що йому потрібно,—історії, політичної економії, геології, чужоземних мов, провадять лабораторні досліди; щовечора сходиться неменше як 1500 слухачів. Крім лекцій і наукових праць організовано клуби, екскурсії, різні розваги, безплатну читальню й бібліотеку, яка має до 7500 книжок, є школа для дітей калік, тут же подаються різні юридичні поради, такі необхідні для вбогої людності, наймитів і др. представників зuboженого пролетаріату. Слідом за Тойнбі-Холем організувалися й другі оселення, їх закладали студенти по закінченню Університету і з допомогою свого Університету. Серед сих закладів зупинимо увагу наших читачів на так званому „Ямайському Шляху“. Він лежить по-над річкою—Темзою. Тут ще висяться руїни стародавнього римського муру і по річці тягнеться довженна низка кораблів з високими щоглами. Тут завше натовп бідноти, тут безробітні шукають собі на сих кораблях хоч якого небудь заробітку. Трудно розібрати, хто в сьому натовпі справді чесний робітник, а хто звичайний злодій, що радий стягти з корабля все, що навернеться під руку; по всіх домах на сьому березі були кубла злодіїв, які переховували й перепродували чуже награване майно. Скрізь панувало піянство й розбещеність. Тут жило 150.000 душ Вони не мали нічого для свого виховання: самі шинки, ані театру, ані бібліотеки, ні розваг, ні навчання не мала ся цілком занедбана людність далекої частини величезного міста Лондона. Виглядає ся місцевість сумно, бо жадний гарний будинок не вбирає очей серед одноманітно-брудних осель, на зразок скринь, повних теж брудних сумних мешканців. Тяжко їм тут жилося, тяжко давалися їм їхні невелички зарібки. Але проміння світу промикнулося в сю темну сумну дійсність,—освіта й кооперація прийшли до помочі. Їх приніс сюди на власних плечах пастор Ліджет і заклав селище „Береманді“.

Почали збирати дітей, пообмивали їх, спільними зусиллями причепурили й заклали так звану „Гільдію Ігор“, грали з дітьми, навчили їх старовинних пісень, організували дітей на моральному ґрунті. Для дорослих організували гурток парламентарних дискусій, на його зборах обмірковувалися різні законопроекти парламентські й сучасні політичні читання. В коледжі при сьому селищі вчаться спільно чоловіки й жінки. Дуже трудно було підійти до мешканців цієї місцевости з одвертою душею: вони так зневірилися в панській ласці. Так, коли одна з діячок звернулася до одного старого, пропонуючи йому прийняти участь в ощадній касі, то почувла таку відповідь; „Ні, я не згоден. Не хочу Вас ображати, але я не знаю, через що ви збираєте наші збереження“. Тільки поволі, помалу відносини межі інтелігентними діячами й місцевим людом добірали більш щирости й ставали братерськими. Збудувався міцний міст межі ріжними громадськими верствами, збуджувалася цікавість у обездолених робітників і вони робилися знову людьми. Скрізь, де не заводилися ці селища інтелігентної молоді, вони давали дуже гарні наслідки своїм впливом на виховання людей, які до того часу загигали занедбані в роспусі й темряві.

Оглянувши, що дала приватна й громадська ініціатива в позашкільній освіті в Англії, треба звернути увагу й на те, що з сього боку робилося у Франції. Там початок її можна віднести на середину ХІХ в., коли міністр Дюпон почав заводити вечірні курси для дорослих. Але, при тяжкому режимі уряду 2-ї Імперії, ці заходи не мали живого руху, не викликали громадської ініціативи. Тільки при ІІІ-й Республіці, після страшеної війни 1870 року і уряд і громадянство прийняли за народну освіту й почали організовувати курси та школи для дорослих. Найбільш успіху мали Народні Університети. Організовувалися вони ріжними Товариствами, „Біржами Праці“, „Лігою Освіти“. В 1899 р. одкрився Народний Університет в Парижі, відомий під назвиськом С. Антуанської околиці (передмістя). Він існує в самому центрі Парижу, має дуже гарну бібліотеку-читальню, в Булонському лісі має чудовий Народний Замок („Chateau du Peuple“), де влітку провадяться лекції, свята, вистави, дитячі ігри і т. и. Біля Університету існує Товариство, яке його утримує, видає часопись, присвячену праві Народних Університетів у Франції і по других краях. По всіх французьких Університетах наука стоїть на досить високому ступні.

Відомий вчений Петі в своїй книзі „L'école à la cité“ (Школа в місті) поділяє освіту дорослих у Франції на 3 типи: 1) патріотичну, 2) загально-освітню і 3) професійну)

Остання обов'язкова для дівчат і хлопців—дітей фабричних робітників; часи вчення входять в заробітний час праці. Освіта у Франції давно вже задовольняє свідомих людей, а існує вона з давніх часів; так ще в XVI в. приватною ініціативою заводилися й курси і вечірні й недільні школи. На них яскраво відбивалася тогочасна боротьба церкви з державним урядом, боротьба різних партій. Революція вносила різні принципи, але не вчила, як їх здійснювати. Перша Імперія забила просвітні організації. Знищена була вся громадська ініціатива. Коли настала Реставрація Бурбонів, коло освіти працювали більш усього два Товариства — „Політехнічне“ і „Товариство Початкової Освіти“, яке існує й тепер, і уряд давав їм субсидії. Пізо пропонував регламентувати й підвести під статистику позашкільну освіту, але настала знов Імперія Наполеона III і вся просвіта замерла. Перша анкета про освіту дорослих в 1860 р. дає сумні відомості і міністр Дюпон починає вживати енергійних заходів до її поширення. Завідуючим курсами для дорослих призначається нагорода в 50—100 фр. Ученикам видаються похвальні листи, атестати. Префекти одержують накази впливати на селянські громади, щоб вони підтримували школу. В 1867 році відкрито вже 28.172 курси, де вчиться 747.002 учні. Через два роки курсів вже налічується 28.586 з 800.000 учнів. Нова революція 1852 р. і війна з Германією 1872 р. знов руйнують налагоджену справу. В III-й Республіці вся народна освіта доручається професору реторики Греару,—але від нього не побачили нічого реального, а лише фрази й безпідставні теорії виховання якоїсь нереальної людини-громадянина. Народна освіта знову занепадає і Греар з особливою радістю заявляє Парляментові, що всі курси для дорослих мають щезнути і замість їх заводиться для всіх обов'язкова освіта; міністерство визнає всі ті курси зайвими і, хоча має ще для них 60.000 для субсидій, але лічить їх вже більш історичним фактом. При такому погляді міністерства, освіта дорослих майже зовсім могла загинути, але її врятувала приватна ініціатива: окремі товариства організовували лекції, музеї, концерти, постійно сварилися з урядом і не давали громадянству заснути в гіпнозі міністерських запевнень. В 1894 р. „Французька Ліга Освіти“ видала відозву до приватної ініціативи, бажаючи рятувати від повного занепаду позашкільну освіту. Ліга скликає з тією-ж метою конгрес, який вийшов дуже численний і дуже завзятий. Міністерство пішло на згоду, призначений був радикал Петі на нову посаду інспектора позашкільної освіти. Позаяк багато було неграмотного люду й шкільна початкова наука, отримана в дитячі роки, не задовольняла, то охочих до курсів було чимало. Зі створення „Фільотехнічного Товариства“ за

1901—2 р. бачимо, що на його просвітно-професійні курси зібралось до 11.732 слухачів. Більш усього приходило на курси математики, геометрії й французької мови. Організовані були курси й по селах; тут кожна 1½-годинна лекція поділялася на три частини: перші ½ години велася розмова про хліборобство, історію, географію, звичайні права людей у державі, або про який-небудь соціальний сучасний випадок; другі ½ години провадилися практичні праці по правопису, складанню ділових паперів, роз'яснювалося, що таке кадастр, рента, вся техніка кооперативних справ, креслення і швидке рахування; треті півгодини присвячувалися співам, літературним читанням. Організовані були також курси для жіноцтва і провадилися дуже жваво,—вчилися на них кравецтва, шитва, хатнього господарства, чепурного утримання хати, піклування про хворих, виховування дітей. Слухачки захоплювалися сими практичними порадами й не вимагали тим часом ширшої загальної освіти. Хоча ці курси й організовані Товариством, але ведуться вони якось-то бюрократично. Уряд постійно наміряється взяти їх до своїх рук, але ці змагання не мали успіху і в 1895 р. курси набірають значної волі й незалежності як у методах навчання, так і в організації. Сією волею користувалися різні клерикальні організації і теж заводили свої курси. Уряд побачив свою помилку і в 1909 р. випустив циркуляр, по якому він вважає необхідним закрити де-які курси, як зайві, позаяк їх „занадто багато поодкривалося і вони одні другим шкодять“.

Але всі такі заходи робилися більше по містах; село залишалося в темряві і анкета 1908 р. виявила, що з 239.119 некрутів — 14524 не вміли ані читати ані писати. Уряд і громадянство схвилювалися. Префектам наказано було, щоб в 8 день вони дали відповідь, через що так багато неграмотної молоді. Вийшов навіть циркуляр, щоб не смів ніхто і в полк являтися без знання грамоти, запитання направлялися і до вчителів і до інспекторів. Усі переконалися в необхідности закласти справді т. зв. *coeurge rasscolaire* — позашкільну освіту, і можна бачити, як справа далі посунулася: в 1895 р. курсів було—15.778 з 400.000 слухачів, а в 1909 р. курсів стало вже 50.997 з 162.113 слухачами. Навчання провадилося цілком життєвими засобами, без традиційних мертвих форм: вчителі бачили, що одні повторні заняття дуже скоро надокучають слухачам і курси заведуються, тоді вони почали—аритметику „повторювати“ пояснюючи налоги, вимірюючи потрібні для поля угноїння, вираховуючи страхування осель і худоби. Французьку мову „повторювали“ на різних промовах на сучасні теми, в писанні необхідних квитанцій, прохань і т. п. З селянських і церковних архівів здобувалися матеріяли для нав-

чання історії, оглядалися й описувалися різні місцеві фабрики. Жіночі курси не мали таких оригінальних програмів і трималися самим господарством. В Вандеї в невеликому селі в 600 мешканців священник утворив дуже цікаву школу для молоді 13—21 років і на останніх годинах сам проводив систематичні читання з літератури на теми—що є родина, громадянство, церква, або побожне громадянство, держава та її закони, державне управління. Заклався при школі окремий семінарій, в якому самі учні робили виклади на такі-ж самі теми. Тих учнів, які виявляли особливу здібність до промов, посиляли на збори товариств тверезості і інші селянські збірки і вони там мусили вияснити різні питання. В містах курси не провадилися так цікаво й жваво—не складалося щирих теплих відносин між лекторами й слухачами, виклади стояли якось осторонь від робітничого життя і робітники ними не захоплювалися, не було спільного ґрунту для світогляду. Через се саме клерикальні курси мали більш успіху—церковні діячі ставали в тісніші зносини з аудиторією, захоплювали її своїм простим, щирим настроєм, містицизм викладів зв'язував спільною ідеєю. В усіх дискусіях піднімалися питання, тісно зв'язані з інтересами робітників, зі стражданнями їх життя. Соціалісти мріяли виховати робітників на своїх ідеалах, але постійна боротьба партій дискредитувала соціалістів перед народною масою, вони зневірялися в теоретичному соціалізмі й одходили в свої власні сіндикати; коли розпочиналася яка-небудь справжня боротьба, тоді робітники виступали за політичний ідеал і де-який час на курсах панувало захоплення політичними питаннями. Ідея реваншу теж захопила масу міст і вони потяглися до Народних Університетів за поясненнями. Але минав напружений настрій і життя знов притягало робітників до їхніх класових потреб і, не знаходячи в Університетах ані поради ані пояснення болючих питань їх життя, вони кидали науку й Університети не мали слухачів, а виклади набували характеру випадкового. Просвітні товариства вступали в згоду з кооперативами, „Bourse de Travail“ і др. економічними організаціями, щоб найкраще налагоджувати позашкільну освіту. По прикладу Англії робилися і в Франції інтелігентські селища серед вбогого люду міст,—чоловіча—„La Fondation Universitaire de Belleville“ і жіноча—„L'union familiale de Charvane“. В цих закладах завзято працювала молодь, студенти. В початкових школах цих місцевостей було прочитано за 1909—10 рік 72—620 лекцій. Але програми цих лекцій вироблялися в урядових закладах і не відповідали інтересам робітників, які дуже гарно розбіралися, які виклади талановито викладаються, а які ні. Більш за все цікавилися географією, сучасними політичними подіями (війна з Марокко) і економічними пи-

таннями. Добрі виклади викликали інтерес до книжки і сприяли закладанню книгозбірень, на які між робітниками упорядковувався збір, т. званий бібліотечний гріш, по далеких департаментах учителі організовували мандрівні бібліотеки. В Ліоні анкета дала дуже цікаві відомості про те, що саме читають селяне. Сих одповідей було зібрано 2130. Виявилось, що головним чином читають часописи, але не витрачаючись одразу на передплату, а купують за 50 сантимів, беруть також календарі. Книжок не купують за гроші, обмежуються бібліотекою. З авторів захоплюються творами Ж. Верна, Шатріана, Віктора Маргерит. Дорослі селяне не дуже охоче ставляться до читання, читає більш молодь, та й то—безплатно беручи книжки.

Так бачимо, що в Франції централізація й бюрократизм урядовий далеко не сприяють розвиткові позашкільної освіти. Щоб ширити її, потрібно буде чимало соціальних реформ, щоб робітники й селяне мали більш вільного часу за-для освіти й ставилися-б до неї більш свідомо.

В 1907 р. французькі Університети об'єдналися в одну Федеративну Національну Спілку і на I-му своєму з'їзді ухвалили Устав, в I-му §—і якого ясно висловлена головна мета Народного Університету— „визволення пролетаріату через розвиток критичної думки“. На першому з'їзді Спілки ухвалено такі комісії: 1) організації з'їздів, 2) національних свят, 3) робітничих вакацій, 4) пропаганди, 5) книгозбірень, 6) курсів і окремих викладів, 7) мандрівок, 8) завітань од одного Університету до другого, 9) видання Бюллетеня про життя Університетів, 10) різних справ.

Ся Спілка Університетів має не тільки науково-культурне значіння, а також і політичне, на її з'їздах завше обмірковуються ті або другі політичні питання, — про становище робітників, про ідею всесвітнього миру, одною з їхніх постанов є організація мішної міжнародної спілки всіх Університетів, — що мало-б велике значіння для демократизації освіти й поліпшення становища робітників, бо без зменшення годин праці обов'язкової жаден робітник не зможе дбати про свою освіту.

У.

Позашкільна Освіта в Данії.

Позашкільна освіта в Англії і в Франції задовольняє потреби робітників по містах і фабриках. Для освіти селянства більше заходів робиться в скандинавських країнах Данії, Швеції, Фінляндії і їх зразок для нас дуже корисний. В Данії освіта дорослого люду й молоді розвивалася разом

з розвитком сільського господарства. В 1915 р. вона святкувала 50—літні роковини своїх селянських вищих шкіл. Першим був відкритий селянський університет в 1844 р. зусиллями видатного данського поета і діяча Грунтіґа. Він висловлював і підкреслював таку думку, що найбільш сприяючий для навчання вік, то є юнацькій 18—25 літ, а не дитячий. В ці роки працює вже самостійна думка і цікавість виявляється найширше. В 1849 р. відкрилася перша вища сільсько-господарська школа. В 1850 р. розпочалися перші кооперативи, але перша кооперативна молочарня заклалася лише в 1882 р. В 1913—14 р. вищих шкіл лічилося 71 і вчилася в них 6325 учнів.

Данську вищу селянську школу трудно підвести під ту або иншу існуючу форму позашкільної освіти. Вона дає загальну освіту, вона готує молодь до життя, запмагає їй виробити певний світогляд, вияснює їй, як найкраще працювати не лише для себе, а й для других, для свого краю: „професорами та вченими можуть бути лише де-хто з людей, казав Грунтіґ: але громадянами, данськими свідомими громадянами ми всі мусимо стати!“ Виробити з своїх учнів таких громадян може лише така школа, на думку Грунтіґа, яка вся буде проіннята народним духом; тільки така школа дасть учням свідомість своїх національних і вселюдських обов'язків; вона не дозволить їм шукати посади, аби вони були з великою платнею, і залишати свій народ в темряві, без поради і без допомоги. Велике значіння в школі дає Грунтіґ живому слову і самій особі вчителя, який мусить не тільки викладати науку, а так її викладати, щоб учні й розумом і серцем переживали його слова, його виклади. Найкращим виконавцем думок і теоретичних вимог Грунтіґа був Кольд, сам син народа, цілком самоучка, захоплений справою виховання. Вони обоє піклувалися не тільки про навчання хлопців, а надавали також великого значіння доброму вихованню і навчанню дівчат і за-для того одкривали й для них літні школи і серед них 6:25 учнів, яких налічували в 1914 р. було 2858 дівчат. Склад учнів більш селянський, тільки 6% учнів приходять в ці школи з міст. Межи селянськими хлопцями 51% сини заможних селян. Школи ці дуже поважаються в Данії, кожний кчемний хлопець мріє вступити до такої школи. Скінчивши початкову школу, він кілька літ заробляє сам гроші, щоб мати змогу бути в додатковій школі. При кожній школі є бурса, де життя йде цілком так само, як і по селянських родинках. Молодь спить на сінниках в спільних кімнатах, на долівці, їдять дерев'яними ложками із простих мисок страву свіжу, але теж дуже просту. За всі 5 місяців науки хлопці платять 150 крон (коло 80 крб.) за все утримання і за науку, а дівчата за три місяці 90 крон. Крім

того, вступ до сих вищих шкіл полегшується тим, що уряд дуже охоче видає учням запомогу по 20 кр. на місяць. Так що для вбогих хлопців вся наука і життя за 5 місяців обмежуються витратою в 50 кр. або 27 крб. В 1903 р. 39% учнів мали урядову запомогу (194000 кр.). З дівчат ще більший %—55% користуються запомогою. Взагалі, спочатку уряд ставився зовсім байдуже до сих приватних селянських шкіл. Тільки закон 1902 р. призначив запомогу вищим і сільсько-господарським школам в 140000 крон і на запомогу учням 250000. Для такої маленької держави, як Данія, се-сума досить велична. Програм по всіх вищих селянських школах не обов'язково однаковий, але приблизно складається з таких викладів: сільське господарство—36 год., природознавство—98, землемірство—48, математика—108, данська мова і література—291, історія данська і всесвітня—204, географія—75, данській державний склад—18, гімнастика—216. Найбільш уваги звертають на рідну мову й літературу і на рідну історію. Завданням своїм ці школи ставлять не тільки подати учням знання, а, головне, викликати сонну індивідуальність, ласку до краси, свідоме відношення до свого оточення. Організатори сих шкіл думають, що найголовніша ріжниця межі освіченою й неосвіченою людиною в тому, що перша розуміє себе як одну з ланок громадянства, яке має своє певне громадське історичне життя, а друга живе, не розуміючи звязку межі людиною й цілою людиною, межі собою й загально-культурним світом. Через се, бажаючи виховати свідомих громадян, лектори більш усього користуються історичним методом. На виховання також чимало впливає склад життя в бурсах і в самій школі. Учні мають своє самоурядування, вони обирають з проміж себе одного старшого, який доглядає за всім ладом життя. Щомісяця учні на загальних зборах розмірковують усякі непорозуміння, які можуть виникати між ними. Науці присвячується 8—9 годин на день. Вечорами збираються всі за-для спільних розваг, читають голосно уривки з видатних літературних творів, співають та грають, а вищий раз то й танцюють. В 6 год. ранку всі встають, прибирають свої кімнати, п'ють каву і готуються до лекцій. В 8 год. всі учні і лектори збираються в залю, співають молитви й читають уривок з святого письма. Се є єдина релігійна одправа,—Закону Божого не вчать в сих школах і не приневолюють ходити до церкви по неділях. Після молитов всі виходять з залі, співаючи гуртом національні пісні й розходяться по різних лекціях. Після перших лекцій, учні з 1/2 години роблять шведську гімнастику, яка дуже часто закінчується національними танками. Дякуючи сьому, в селянське життя Данії повернулися її колишні народні танки і дуже подобаються селянській молоді. Після таких фізичних вирав

учні знов вертаються до наукової праці. Після обіда молодь гуляє, їздить велосипедом і має ще інші спортивні розваги. По сих школах звертають багато уваги на фізичне здоров'я учнів і всяко сприяють йому. Після двохгодинної перерви розпочинаються виклади по природознавству й географії і ручна праця. Вечорами знов—розваги. Ніяких іспитів немає, немає також ніякого загального обов'язкового пляну. Найкраща з таких шкіл в м. Аскові (з 1878 р.). Крім сих вищих селянських шкіл в Данії чимало сільсько-господарських шкіл, куди вступає молодь трохи раніш—у 16—18 літ. Сі школи дають вже не загальну освіту, а фахову, практичне знання, як провадити сільське господарство; молочарство, кооперативну справу і т. п. В 1914 р. таких шкіл в Данії існувало 19, і в них 1477 учнів і 242 учениці.

Можна поставити питання, чому ми відносимо сі організовані школи до „позашкільної“ освіти? А тому, що вони мають характерні риси позашкільної освіти, себ-то призначаються для дорослих учнів, які вже пройшли необхідний *мінімум* знання в початковій школі і тепер шукають додаткової освіти, потрібної їм взагалі для життя, з не для того або другого фаху; сі школи не мають сталого обов'язкового програму, не мають певного академічного року, а виоряджуються по умовам життя учнів,—для дівчат призначаються три літні місяці, для хлопців—5 зимових. І ведуться сі школи не так, щоб виконати той або инший шкільний програм, а так щоб найкраще підготувати до життя, і, нарешті, ще одна риса сих шкіл, що вони цілком утворені приватною ініціативою, бо тільки за останні роки мають вони урядову субсидію. От як, напр., заклалася така школа для дорослих в селі коло Роскіле: самі селяне попрохали теперішнього її директора організувати школу і дали йому на се в борг 150000 крб. з тим, що перші 2 роки він не виплачує їм ніяких % на борг, а потім платить 4½% і повернуть гроші мусить на протязі 14 років. Крім того, організатор узяв у банку позичку на 20000 крб. на 20 літ по 4% та ще у знайомих своїх позичив 10000 крб., себ-то зробив усього боргу на 45000 крб. Але се його не лякає, бо вже на перше літо прийшло до нього на літні курси 150 дівчат і жінок. Звичайно, біля кожної школи складається невеликий гурток, який і бере на себе обов'язок утримувати в доброму порядкові школу. Так провадиться освіта дорослих і в Данії і в Швеції і в Фінляндії. В Данії взагалі селянська освіта стоїть дуже високо. В кожному селі свій Народний Дім. Школи упорядковують з'їзди, свята національні. Центр вищої освіти в Копенгагенському Музеї при Університеті, де виробляються всякі знаряддя для шкіл, де читають виклади про найновіші педагогічні течії, в часи літніх вакацій тут організуються курси для вчителів по руч-

ній праці, упорядковуються шкільні екскурсії. У Фінляндії середній вік учнів—22 роки, наука провадиться лише зимою і спільно вчать хлопці й дівчата. Крім загально-освітнього програму тут вчать гігієну, господарство, шитво, ткацтво (для жінок) і теслярство (для чоловіків). Велику увагу звертають на розвиток естетичного почуття, всі кімнати вбрані красиво, по стінах розвішані мистецькі твори фінських малярів. Щоб їх постачати для всіх шкіл, у Гельсінфорсі існує окреме товариство митців і педагогів. Таких селянських шкіл данського типу в Швеції заведено 30, у Норвегії 5 і в Фінляндії 5. Їх характерними рисами можна визнати те, що вони об'єднують хлопців і дівчат досить пізнього віку—18—25 років, що вони здебільшого мають інтернати і через се значно більший вплив на виховання молоді, що вони, хоч і платні, але цілком доступні вбогому селянському людові. Такі школи дуже бажано завести у нас на Україні, де селянство само прагне знання і радо піде на зустріч сій справі грошовою допомогою. Цікаво ще відзначити одну форму позашкільної освіти, се—мандрівні виставки мистецькі, що організуються в Германії „Комітетом росповсюдження мистецтва по селах“, який склався в 1911 р. в Берліні. Комітет сей складає різні колекції для мандрівних виставок, так—колекція № 1 має завданням показати малюнки для окраси кімнат. Тут 123 малюнки вже вкладених в рамки; № 2-й і 3-й—усе невеличкі картини для складання альбомів, для роскладання по столах. В колекції № 4 крім малюнків—300 книжок для дітей і для дорослих, все—найкращі твори поетів і письменників. В № 5 даються малюнки й пляни різних селянських будівель. В 6-му книжки й малюнки для пізнання рідного краю. Є ще картини й рисунки для різних реместв, книжки й малюнки на сучасні найцікавіші питання. Інколи разом з колекціями їде мандрівний лектор і читає пояснюючі виклади. Виставка об'їхала 24 міста з невеликих міст Германії, де населення не більше 7000. Цікавились виставкою дуже: з 2500 мешк. 1500—1800 перебувало на виставці, на виставках продано було 3000 малюнків.

В Італії про освіту дорослого люду більш усього дбають книгозбірні, різні виклади, вечірні школи і т. п. Крім того, існують окремі товариства, які ставлять собі метою підняти освіту емігрантів, які через економічні умови мусять покидати рідний край і в далеких країнах шукати собі хліба. Сі емігранти здебільшого цілком темні люди, які не вміють ані читати ані писати, не знають нічого про той край, куди вони переїзять і, завдяки своїй темноті, вони там, в Америці, стають до роботи за найдешевшу плату і досить б'ються зі злиднями на чужині, не розуміючи навіть мови своєї нової батьківщини. Курси мають мету навчити перш за все грамоти, потім англійської мови й дати

можливо повні знання про той край, куди ті люди йдуть. Сі курси дуже корисні й розповсюджені серед селян лівденної Італії, звідки більш усього виїждять емігрантів. Що до слов'янських країв, то краще всього справа позашкільної освіти стояла і стоїть у Чехії. Ся країна завше стояла на сторожі національної свідомості. В 1880 р. організувалося Товариство Лекцій, яке і упорядкувало цілих лекцій, заклало Робітничу Академію й центральну Робітничу Школу. Народні Університети почали закладатися з 1897 року. Робітники сами звернулися з проханням до Празького Університету, щоб при ньому читалися для них популярні лекції. В 1899 р. уряд австрійський вже давав субсидію в 8000 крон. На викладах дозволялися торкатись лише наукових питань, ані в яким разі не політичних, релігійних чи соціальних. Платня за окремий курс (в 5—6 лекцій) 40 коп. а для робітників 20 коп. Усі курси поділялися на ціли. Так, напр., весною 1901 р. викладався такий ціл знання: Масарик: головні етичні течії сучасні; Краус: Чеські народні оповідання і історія Чехії в освітленні німецької літератури; Веліх: циркуляція крови. Другі лектори читали: Книги Нового Завіту і Євангеліє, Грецькій театр. і т. п. Весною 1909 року читали: Філософія національності.—Нова сучасна школа.—Дитячі хвороби.—Велика французька революція. Кожний ціл розкладається на 2—3 місяці. За 1905 р. в Празі та її околицях було улаштовано 119 курсів —711 лекцій. Слухачів було 12.307, Такі-ж лекції улаштовувалися й по других містах Чехії. В 1903—4 р. у 25 містах Чехії й Моравії прочитано 95 лекцій, на яких було 27.838 слухачів.

В Сербії існували мійські школи для дорослих—урядові (міністерські). Читалися також і більш популярні виклади для фабричних робітників і для підмайстрів. Викладали геометрію, арифметику, географію, фізику, хемію, малювання, рисування, сербську мову, Закон Божий і ремесство, по якому слухач вже працював. Курси було раскладено на 3 роки, а для неграмотних на 4. Таких вечірніх шкіл було в Білграді 5, а по всій Сербії 15. Крім того були ще приватні недільні і посвятні класи, упорядковані Товариством молодих торговельних служачих. Се товариство ставило собі метою визволити служачих від визискування з боку торговців і, в першу чергу, підняти освіту служачої молоді. Упорядковані були 4-літні курси, читальня й бібліотека і була своя газета — „Торговінський Гласнік“. Крім того, по селах існували недільні школи і додаткові школи для молоді, яка закінчила 4-класову селянську школу. Але таких шкіл було небагато.

Найкраще для селянської освіти працювали в Галичині наші українські „Просвіти“.

Львівське Товариство „Просвіта“ за 40 років своєї діяльності так багато зробило на користь освіти свого народу, що має право на видатне місце серед усяких слов'янських освітніх товариств. Львівська „Просвіта“ закладалася в 1868 р., коли вся освітня справа належала виключно клерикалам з партії так званих „москвофілів“, ворожих до національного відродження русинів. Круг молодії „Просвіти“ з'єдналися всі щирі народники і поставили собі метою дати українському народові в Галичині освіту на його рідній мові. Розпочали вони свою діяльність з видання української граматики, а далі повернули всі свої зусилля на позашкільну освіту українського люду. За час від 1891 до 1908 року „Просвіта“ організувала 2048 читалень по всіх своїх філіяльних відділах, які працювали завше майже автономно і дуже жваво. В різні періоди своєї діяльності „Просвіта“ давала перевагу різним освітнім справам. В першому періоді, до 1891 р., переважала видавнича діяльність. За 20 літ було видано 450 книжок для народу в кількості 3 мільйонів примірників. Крім книжок видавались часописи, мапи, портрети, так що за один 1911 рік було видруковано й видано 1.657.650 друкованих аркушів. Від продажу своїх видань „Просвіта“ в 1912 р. заробила 30.000 крб. З 1891 року вона береться за книгозбірні, а щоб забезпечити їх матеріально, вона коло них організовує ощадні каси, споживчі крамниці й різні кооперативні заклади. За останні часи „Просвіта“ провадила економічно-просвітну роботу і наслідком того було 540 споживчих крамниць, 339 кредитових кас і 121 зерносховище. Ся діяльність не тільки сприяла матеріальному розвитку селян, вона ще з'єднала їх на ґрунті громадському, викликала їх політичну свідомість і ті „віча“, які скликала „Просвіта“, були найкращою школою політичної свідомости русинського народу, до того часу цілком занедбаного. Ся-ж економічна діяльність значно поширила популярність „Просвіти“, знали її по глухих закутках Галичини, її допомоги запобігали в різних культурних, економічних і політичних випадках. В 1913 р. при центральній Львівській „Просвіті“ працювала 21 комісія і 74 філіяльних відділи з 2611 читальнями. Крім того „Просвіта“ скрізь улаштовувала школи, курси, національні свята—жіночі, сільсько-господарські. „Просвіта“ українська і „Matica Ceská“ багато зробили для поширення русинської й чеської національної свідомости.

Що до Болгарії, то там до останніх часів більш усього дбали про освіту Болгарського народу його рідні вчителі, зорганізовані в міцні спілки. Вони заводили чимало і недільних і вечірніх шкіл і постійно допомагали дорослій людині стати на шлях свідомости.

VI.

Організація книгозбірень.

Так, оглянувши весь стан позашкільної освіти в різних державах і країнах, маємо вияснити собі, які саме форми тієї освіти можуть найліпше здійснюватися у нас на Україні та яких заходів треба вживати, щоб найскоріше мати від цих форм найкращі наслідки. Бачимо ми, що скрізь позашкільна освіта дорослих людей і дітей спирається перш за все на книжку, на книгозбірню. Росповсюдження книжки—сама простіша форма ширення освіти. Через те за останні часи на нього звернено велику увагу. Закладання бібліотек—се чергове питання часу і закладати їх треба не аби-як, а маючи на меті—зробити з кожної книгозбірні справжній освітній осередок, де книжка не лежала-б мертвим інвентарем, а вносила-б серед людности цікавість, потяг до знання. В кожній бібліотеці мусить бути бібліотекарем освічена людина, знайома з технікою бібліотечної праці, свідомою в потребах своїх читачів. Треба вжити всіх заходів, щоб книжка захопила увагу й довіря людности, щоб вона відповідала всім вимогам життя,—бажанню загальної освіти, практичного знання, почуттю моральної краси; щоб вона задовольняла людей всякого віку, починаючи від малих дітей і до старих дідів. При кожній „Просвіті“ мусить перш за все заснуватися бібліотека. Тепер сі бібліотеки складаються цілком випадково, за браком українських книжок, і ся випадковість робить несприятелі вражіння: люди поперечитують, що є найкращого, а на друге й дивитися не хочуть і се гальмує всяку цікавість, всяку пошану до книжки. Треба, щоб існували маленькі, але добре підібрані збірки книжок, в яких, особливо на перший раз, були-б найкращі популярно-наукові й белетристичні твори. Треба раз-пораз голосно читати гурткам слухачів що-небудь цікаве і гарне. Треба вести записи,—які книжки робили на читачів і на слухачів таке чи инше вражіння, щоб найкраще ознайомитися з їх смаком і вимогами. Коли нема коштів, щоб упорядкувати на селі або при фабриці більш—менш повну багату бібліотеку, треба організовувати мандрівні бібліотеки, щоб комплекти нових книжок пересилалися з однієї „Просвіти“ до другої й перебували в кожній не менше 2-х місяців—в залежності від кількості книжок. Таку організацію треба утворити при кожній центральній бібліотеці—чи то губерніяльній, чи повітській. Кожна „Просвіта“ платить за абонемент книжок і бере на себе кошти пошти, або якого иншого засобу пересилки. Приймаючи за факт силу впливу бібліотек на освіту людности, треба всіма силами збирати гроші на організацію їх. Треба вимагати субсидій від уряду.

від земства, збирати в люду, і, де се можливо, пропонувати податок з кожної грамотної людини на користь місцевої бібліотеки і закладати бібліотеки по всіх селах і хуторах. Витрати на бібліотеки складаються з коштів на купівлю книжок, на платню бібліотекареві й за помешкання. Щоб мати дотепних бібліотекарів, треба упорядковувати курси. На сі курси можна було-б посилати стипендіатів чи від земства чи від „Просвіти“, — гарних хлопців, що скінчили вищу початкову школу; дівчата також придатні до цієї праці, яка вимагає багато упорядкованости та уважливости; але, крім того, бібліотекареві чи бібліотекарші необхідне добре знайомство з літературою. Вони мусять давати вказівки, які по різних питаннях існують книжки, які можна дати читати дитини, якою книжкою зацікавити старого. Бажано утворити в кожній бібліотеці атмосферу національно-культурну, з малюнками і портретами по стінах, з чистими ослонами чи стільцями, з тихими ввічливими відносинами між бібліотекарем і читачами. Бажано, щоб діти мали або окрему кімнатку для читання, або свої окремі години, бо діти не можуть не перешкоджати дорослим читачам; вони вимагають особливої уваги від бібліотекаря: він мусять їм давати инколи пояснення, мусять керувати їх вибором книжок, і нарешті, мусять або читати їм голосно, або оповідати. На столі мусять стояти каталоги, краще усього карткові, розбиті на відділи, де книжки поставлені в алфавітному порядку імен авторів. На стіні коло шафи з книжками має висіти список нових, недавно одержаних книжок. Бібліотекарь має бути в постійних зносинах з учителем, щоб знати, що саме треба учням читанням доповнити, пояснювати з того, що вони вчили в класі. Бібліотека завше мусять бути продовженням школи і школярі мусять бути там найлюбішими гостями. Бібліотека не є, як колись дивились на неї, лише книгозбірня, ні, — се жива організація, де йде постійний обмін думок, поступовий розвиток усієї людности. При бібліотеці мусять бути конче читальня, куди б люди могли прийти — одні, щоб спочити від щоденної праці і за книжкою, або за часопис'ю розважити себе, другі — щоб спокійно попрацювати над своєю освітою, почитати ту або другу наукову книжку; знайдуться й такі, що під керуванням бібліотекаря напишуть яку-небудь працю і принесуть її бібліотекареві на розгляд.

«Бібліотека», пише досвідчена в сій справі людина Н. Хавкина, — „мусять не тільки задовольняти вже існуючу потребу, але й викликати її й піднімати, вона мусять шукати сама читача і захоплювати його, виховувати свідомого читача, викликати в нього свідоме змагання до книжки, як до засобу самоосвіти, а не тільки розваги. І се змагання треба виховувати з дитячих років. На з'їзді в Нотенгемі

в 1906 році винесено було таку постанову: „Позаяк громадська книгозбірня є одним з факторів усієї національної освітньої системи, то бажано, щоб і діти як найраніш при звичаювалися до читання, і по бібліотеках-читальнях мусять бути не тільки дитячі книжки, а й малюнки, фотографії, мусять бути окрема чепурненька кімната з низенькими шафами, ослонами, або стільцями, мусять бути на столі словники з мало відомими словами як—плян, астрономія і т. и.“ (див. Хавкина „Бібліотеки“)... Уся праця розвиває бібліотечну справу, робить її корисною, живою, Останній з'їзд по бібліотекознавству дав такі цікаві постанови для ведення цієї справи, хоч далеко не всі вони й досі здійснені?...

Крім загальних громадських бібліотек і мандрівних, потрібно ще утворювати їх по всіх лікарнях, по тюрмах, щоб легше було людям провадити тяжкий час слабування чи перебування у в'язниці. Цікаво теж використати літню добу, коли школярі пасуть скотину і нудяться на степу без усякої роботи. Хай-би вони мали змогу за сей вільний час начитатися доволі. Можна межі ними визначити одного відповідального,—наче „старосту“, щоб брав і повертав раз на тиждень книжки. Такі спроби вже робилися і книжки поверталися і не розірвані й не забруднені, а матеріялу розумового дали дітям чимало. Можна також користуватися ярмарковим часом і організовувати читальні, продаж книжок, щоб поширити не тільки знайомство з книжкою, але й уміння її найкраще розуміти, найкраще використовувати для своєї освіти. Книжка тоді має вартість, коли вміти її читати і для навчання сьому мусять однаково працювати і вчителі по школах і бібліотекарі по своїх бібліотеках. Справа бібліотекаря то є велика робота і тому в бібліотекарі мають іти люди свідомі з широкою освітою і захоплені своєю справою; вони все зроблять, щоб книжка пробилася собі шлях до читача й стала для нього справді джерелом освіти.

Крім культурної роботи біля читачів, на обов'язку бібліотекаря лежить чимало праці коло самої техніки бібліотечної справи. Хоч-би яка мала не була бібліотека, вона потребує всяких записів, які можна так систематизувати: 1) інвентарний запис усього майна бібліотечного; 2) систематичний каталог; 3) формуляр читача і формуляр книжки. В інвентарну книгу треба записувати кожну книжку, як тільки вона прийшла до бібліотеки, і зараз на книжку наліплювати № інвентарний, на який ще пишуть т. зв. „шифр“, себ-то місце книжки на полицях шафи. Книжки розставляють краще всього по їх обсягу, бо так підібрані до однієї міри вони менш займають місця й краще уставляються. Шифром зветься №, під яким книжка стоїть в шафі I—214, II—215. Усіх обсягів звичайно лічать 4, I—то най-

менший в 25 сантиметрів, IV—такий, що його звичайно не ставлять, а кладуть на полицю. Прізвисьце автора треба завжди ставити в іменному відмінкові; як що автор підписує книжку своїм псевдонімом, а прізвисьце його відоме, то про померлих вже письменників можна ставити його прізвисьце миски дужками, напр. „Сміліва дівчина. Чайченко (Грінченко)“. Повторні примірники несуть той самий № інвентарний, але коли книга має другий обсяг, то шифр змінюється. Коло другого примірника в інвентарній книжці робиться примітка. Що до періодичних видань, то для них ведеться подвійна реєстрація, себ то кожний №, кожне число заноситься в інвентарну книгу, але, крім того, мусять бути окремий зшиток, куди заноситься кожне число. Коли рік закінчується, кожне періодичне видання йде в папітурки й заноситься знову в інвентарну книгу під тим-же №, під яким занесено його 1-е число.

Інвентарний запис.

Рік, місяць і день, коли книга прийшла до бібліотеки.	Інвентарний №.	Шифр.	Автор, заголовок, видання, рік.	Кількість томів.	Ціна книжки.		Ціна обкладинки.		Де куплена або як жертвована.
					Крб.	Шаг.	Крб.	Шаг.	
1919 1/III	214	I-214	Коцюбинський М. Харити, вид. Пол. Зем. 1918.	1	—	30	—	20	Куплена в Книж. Ком. «Дзвін».
2 IV	215	II-215							

Картка систематичного каталога I 405.

В. 75.

Нечуй Левицький І.
Твори т. II.

2 видання Київ.

Ціна 1.50 к.

Формуляр книжки.

Шифр.

№ систематичного каталога.

Відділ.

Коротке назвисько.

Том.

№ читача. Коли видана. чи самостійно взята. чи по реком.	№ читача. Коли видана. С. +
№ читача. Коли видана. С. —	№ читача. Коли видана. Р. +

Таким робом по інвентарній книзі можна повсякчас вияснити, скільки є книжок у книгозбірні і скільки томів. Кожний новий рік починається з нової сторінки. Систематичний каталог мусить бути подвійний — на картках і книжкою або зшитками. Каталог на картках вживають читачі лише в самій книгозбірні; ка-

тальог—зшиток чи книжка дається в школу для вчителів, можуть його брати додому й читачі. І той і другий мусять бути систематизовані по відділам. Система катальогів і розстановка книжок в шафах мусить бути така, щоб і читач і бібліотекарь могли як найскоріше знаходити книжку. Треба триматися американського порядку, щоб книжка була як найлегше вибрана і взята читачем. Цікаво порівняти порядки різних бібліотек в різних країнах; так, напр., в Гаррижській Національній Бібліотеці годину доводиться чекати, доки дістанеш книжку; в бібліотеці Британського Музею—півгодини; в Вашингтоні—5 хвилин. Що казати про наші міські бібліотеки, де за натовпом та безладдям і охота брати книжки пропадає. Треба нам понавчитися порядку в американців; там в Чикаго додому видається книжок 4.000—10.000, але кожний читач на здобування книжки не витрачає більш як 3—4 хвилини. Карткові катальоги більш придатні для скорого вживання, але потребують вихованого читача, щоб він не розкидав карток, а залишав їх в тому самому альфавейтному порядку, в якому прийняв. Кожний відділ має окрему скриньку для карток. Що до відділів, то технічна бібліотечна і наукова класифікація виробила їх 10. Вони зазначаються у картковому каталозі кожний своєю літерою, так: Р. М.—релігійно-моральний; Б.—белетристика; І.—історія; П.—природознавство; Г.—географія; С.—соціальні питання (політика, економія, статистика, аграрне, робітниче, селянське питання, педагогіка, публіцистика і критика, законодавство, культурний розвиток: мистецтво, промисловість); С. Г.—сільсько-господарський; М.—медичний і ветеринарний відділ; Р.—різноманітні (такі книжки, що не підходять до жадного відділу—словники, справочники, календарі і т. и.); П. В.—періодичні видання—(часописи, місячники, тижневики, альманахи). Окремим відділом ідуть Д.—дитячі книжки, які (коли їх багато) теж поділяються на відділи, але до шифра кожного відділу додається літера Д. Крім систематичних катальогів в американських бібліотеках вживають засоби рекомендування книжок. Складаються бібліотекарями списки книжок вже не по відділам, а по різних питаннях,—напр., по питанню федеративного складу держав, або аграрному, або критику та біографію того чи иншого письменника і др. Такі списки вивішуються в читальні або там, де люди беруть книжки додому. Крім того свідомі бібліотекарі користуються картковим катальогом, щоб на кожній картці подати коротку рецензію, або, краще, сказати, вказівку,—що саме дає книжка своїм змістом, яка її наукова вартість. Звичайно для мало свідомих читачів такі вказівки дуже корисні і зберігають час, якого в них небагато, для читання найкращих книжок. Разом з сими в кожній бібліотеці мусять збиратися по бібліографічним

місячникам („Книгарь“, „Бюлетень Полтавського земства“ „Рідна Вільна Школа“ і др.) рецензії на нові книжки. Коло кожної бібліотеки має бути гурток для завідування бібліотекою; він складається з бібліотекаря, вчителя, представника тієї організації, яка заклала бібліотеку, (чи „Просвіта“, чи земство, чи яка друга) і представника від селян, звичайно з тих, що користуються бібліотекою. Сей гурток збирається що-місяця, обмірковує по зібраним рецензіям,—які книжки цікаво замовити, дбає про матеріяльне забезпечення книгозбірні і про лад в ній, про те, щоб були дрова, світло, гроші на платню бібліотекареві і т. и.

Крім інвентаря та систематичного каталога, потрібно ще постійно стежити за рухом книжок і за смаком читача, для сього існують формуляри книжок і формуляри читачів.

Формуляр читача.

Прізвище, ім'я.

Скільки років.

Звідки приходить (за скільки верст).

Національність.

Коло якої праці стоїть.

Яка освіта.

Коли записався до книгозбірні.

Коли покинув.

Через що покинув.

Инвент. № і заголовок узятих книжок.	Коли взяв.	Коли повер- нув.	Инвент. № і за- головок узятих книжок.	Коли взяв.	Коли повер- нув.
№ 1248 Б.	1918 р.	1918 р.			
Д. Українка. Лісова пісня.	3/II	7/II			

Перший показує, оскільки та або друга книжка має популярности і скільки вона обернулася за рік mezi читачами. Формуляр читача дає багатий матеріял за-для знайомства з індивідуальними нахилами різних читачів що до читання. Крім того ці записи допомагають бібліотекареві стежити за вчасним поворотом книжок. В американських бібліотеках таких формулярів не ведуть. Там — одна мета, аби читачі більше книжок начитали. Вихованість американського громадянства забезпечує і цілість книжки і її своєчасний поворот. Але в наших умовах життя нам дуже бажано як найближче стати до читача, утереться, як саме книжка йому потрібує і чим мусимо ми його найкраще задовольнити. Через се й обидва формуляри — книжки й чи-

тача бажано вести по бібліотеках, найбільше—по нових. Разом з сією щоденною працею, бібліотекар у кінці року має складати справоздання про річне життя бібліотеки і може використувати або ні (за браком часу) сі самі формуляри. Крім того бажано, коли читач повертає книжку, розпитувати його про те вражіння, яке вона на нього зробила, і на формулярі книжки ставити або+або—. Звичайно, і справоздання покажуть, які книжки більше вподобалися читачам, але згадана вище ознака ще додає певности. В справозданні маємо відповідь на такі питання: що то за бібліотека по своїй організації, по складу читачів, по кількості книжок; скільки було читачів якого віку, якого стану (робітники, ремісники, хазяйки і т. и.); з яким освітнім цезисом; звідки приходили по книжки, чи з того самого села, чи з других, на якій далечині, скільки всього видано книжок по відділам; скільки днів працювала бібліотека і читальня на протязі року. Нема чого й казати, що бажано всі справоздання робити по єдиній формі, щоб їх легше було зводити до купи. Така робота бібліотек справді може мати велике значіння. Але для сього бібліотек мусить бути багато, щоб наш край укrywся як найскорше цілою сіткою їх. І сі бібліотеки мусять існувати не „при школах“ і самотійно, яко культурно-громадська організація, яка запмагає школі, але має свої більш широкі завдання. Коло закладання бібліотек і читалень мусять з'єднати свої матеріальні засоби і земства й кооперативи і „Просвіти“ і інші культурно-просвітні організації. Державний уряд має широкі субсидувати і організовувати постійні курси для підготовки найкращого кадру бібліотекарів. Тепер 1 бібліотека приходить ся на 164 в. і обслуговує 7.446 мешканців (в Єлисаветградському повіті по справозд. Земськ. Управи за 1910 р.), або (в Валуйському на Харківщині) 1 на 34 в. і 2.116 мешк.; при таких умовах бібліотеки будуть „яко глас вопіючого в пустині“. Можливий район для користування книжками,—то є 4—5 верст, але ще краще, щоб кожне село мало свою бібліотеку-читальню, дбало-б про її розвиток і використовувало-б її як найширше.

Про плян організації сітки бібліотек уже дбали де-які земства і до війни, дбають і тепер наші південні—Подільське і Херсонське. До війни краще других розробили сей плян Харківське і повітове Дмитровське (Московської губ.) а також і Уфимське. Звичайно, їх кошториси не підійдуть під наші сучасні рахунки, але нарис організації цікаві. В платному помешканню вони визначили на кожну бібліотеку від 600 крб. на рік до 850. Щорічно одкривати по 2 книгозбірні на повіт і 2 мандрівні по 25 крб. кожна. Сітка визначена на 10 літ, кошти навпів дають губерніяльне й повітове земство, так, щоб одна районна бібліотека прихо-

дилася на 15.000 мешканців; і ще при кожній школі одна невеличка бібліотека. Усі бібліотеки мусять бути безплатні. Завідує ними Рада з попечителів, обрана земськими зборами. Рада складається так: по одному представнику від сільської громади і від волосної, від дорослих читачів (2 на 100 чит.), від учителів району. Обирають Раду на 3 роки.

VII.

Народні читання і виклади.

Книжка, звичайно, має велике значіння для освіти і молоді й дорослих людей; але для тієї маси безграмотного люду, який живе в нас по селах, потрібна не книжка, а живе слово, і воно для позашкільної сучасної освіти має надзвичайне значіння, навіть, можна сказати, більше ніж книга і має вбиратися в різноманітні форми, простіші й складніші, в залежності від розвитку слухачів, починаючи від так званих „народних читань“ і кінчаючи викладами в Народних Університетах. Довго колись народні читання були єдиним засобом для освіти дорослого люду, але за останні часи їх занедбали, виставляючи на першу чергу виклади, лекції по різних наукових галузях, курси. Але не всі ще досить підготовлені до наукових викладів. Читання зацікавлюють, одних наближають до книжки, других захоплюють вчитися. Пругавін, відомий колишній діяч по народній освіті, каже: „Публичні народні читання широко організовані можуть стати дуже могутнім фактором народної освіти й морального розвитку. Ними можна впливати на найтемнішу масу народу, для котрого недоступна ані книжка ані взагалі друковане слово“. Народні читання вимагають найменше часу й клопоту, щоб їх улаштувати. Се перший крок для утворення настрою і змагання до науки, перший вступ до ширшої освітньої організації. Вони можуть носити або епізодичний, або систематичний склад, можуть вестись як самостійний курс, або як додатковий чи до шкільної науки, чи до другої форми позашкільної освіти—напр., до вечірніх і недільних шкіл. Вони можуть бути і літературні й наукові. Вони мають ту психологічну принаду, що об'єднують усіх в одному переживанню. Вони мусять бути як мога популярні, завдання лектора—зрозуміти інтелектуальний стан своєї аудиторії і захопити її своїм викладом: ми кажемо „викладом“, хоч ся форма зветься „читанням“, але по книжці вести їх можна тільки тоді, коли вони мають літературний зміст, бо твір митця не можна переказувати своїми словами. Тільки невеликі твори—казки.

легенди, які -небудь коротенькі художні оповідання можна на пам'ять казати, оскільки можна ближче тримаючись до тексту. Що до науково-популярних творів, то їх обов'язково треба викладати живим словом,—тоді вони будуть куди цікавіші для слухачів. Кожне наукове читання вимагає наочних знарядь для кращого пояснення предмету, навіть літературні читання роблять значно міцніше вражіння, коли вони робляться в супроводі лихтаревих малюнків. Московський статистик Петров робив анкету по народним читанням і наслідки її можуть упевнити, що чарівний лихтарь значно піднімає вплив читання, тільки треба дбати про те, щоб се не обертало переведення його в одну розвагу, коли слухачі не цікавляться змістом, а лише малюнками. До читань по природознавству крім малюнків треба додавати експерименти (спробунки), робити разом зі слухачами різні спостережіння. За-для географії окрім лихтаря дуже добре мати кінематограф, щоб показати побут, природу чужих країв і народів, життя на дні моря, працю фабрик. Але першою умовою корисних наслідків таких читань—то є: добре знання аудиторії і планомірно переведені читання. Потрібна нарада лекторів цілого району; вона виробляє програм читань так, щоб вони розпадалися на окремі цикли по 5—6 читань, і щоб на сі теми вже були прислані діапозитиви й лихтарь, так що, поки в одному пункті читаються географічні читання з відповідними малюнками, в другому провадяться історичні теми теж з малюнками і потім ними обмінюються. Так само і з кінематографом. Найкращий період для читань то є—з 1-го жовтня по 1-е квітня. При добре налагодженому порядку можна провести 24 читання, читаючи що—тижня, але звичайно виходить не 24,—а 15—18 читань. Бажано перш за все так зацікавити одразу аудиторію, щоб вона вже не мінялася за цілий цикл читань, бо одразу різна аудиторія втрачає всяку систематичність. Цикли мусять складатися з різних наук: 5—6 читань з історії, 4—5 по географії, по природознавству. Кожний цикл має дати щось найголівніше закінчене; не треба одразу розпочинати цілий курс історії від Володимира до гетьмана Скоропадського, а тільки виразно розказати про той або другий момент історичний, ту або другу низку географічних з'явищ. Можна провадити одночасно два курси—один науковий, другий літературний,—бо мистецькі твори добре впливають на виховання морального почуття. Можна давати окремі літературні читання з різних письменників, об'єднуючи їх тим або другим питанням, або—історично-художні читання додаткові до історичних, або твори одного письменника, щоб ознайомити з ним,—розказати його біографію. Так само до географічних читань додавати етнографічну белетристику. Потрібен широкий плян, щоб одразу захопити слухачів, по-

знайомити з чимсь далеким, новим, цікавим і потім звести все до єдиного, порівняти з своїм, знайомим. Або, навпаки, можна розпочати від рідного, близького й потроху вести слухачів далі в невідомі краї, до незнайомих з'явищ і чужих людей. Звичайно, кожна аудиторія може вимагати різного змісту, не можна виробляти одноманітного програму, однакових засобів для переведення читань; тільки скрізь бажано додержуватися загальних принципів позашкільної освіти, щоб жива участь у справі була і з боку лектора і з боку слухачів, не треба, щоб воно так діялось: „ми“ читали—„вони“ слухали, не треба пасивності, а зараз має йти живе спільне й індивідуальне переживання, потрібна активна переробка слухачами того матеріялу, який дається читаннями, треба викликати критичну думку, навести на порівняння. Вражіння від читань зводити до купи, щоб усі вони освітлювали один цікл другим, щоб на поміч слухачам грамотним приходила бібліотека, щоб самостійне читання поширювало ті окремі цикли знання, які освітлюються на читаннях. Взагалі селяне й робітники страшенно журяться своєю темнотою і радіють, коли їм справді подають відомості, які або дають їм корисні практичні знання, або освітлюють їм їх оточення, умови громадського життя. Їх усе цікавить і незрідка від дорослих людей почуєш сказані з запалом такі слова: „хотів-би вчитися завше, всьому, до самої смерті“. Дуже часто йдуть суперечки mezi організаторами,—чи робити читання загально-освітнього змісту, чи більш практично-утилітарного або реалістичного. Але се суперечка зайва, бо трудно темній людині без загальної освіти спинити увагу на якихось спеціальних знаннях. Звичайно, потрібне природознавство, бо воно тісно зв'язане з сільсько-господарською працею, але так само потрібна й історія, бо вона освітлює свідомість своїх громадських обов'язків. Народні читання по літературі теж необхідні, бо вони впливають на людині почуття, а їх пробудження необхідне щоб виховати чулу людину, громадянина в високому значинні слова; не даремно Ніцше каже: „тільки дякуючи любові, дякуючи тим ілюзіям, які утворюються в атмосфері ласки, чоловік може жити справжнім людським, а не звірячим життям. Чим міцніш людина зв'язана з своїм часом, тим міцніш і гарячіш вона кохається в життю і ставиться добре до людей, тим більше можна бути певним, що вона правдивим інстинктом завше найде певний шлях в життю і навіть боротися з ріжними перешкодами вона буде культурно-людяними засобами“. Щоб виховати таких людей, ми маємо—що маємо лише один засіб позашкільної освіти—мистецтво, і найбільша сила в мистецтві за-для темного люду,—то є мистецьке слово,—себ-то художня література. Для неї не треба шкідувати часу, але треба й використовувати її

як найкраще: читати треба добре, вміти зробити вражіння, потім робити вмілі запитання до слухачів, повернути їх думки на те, або друге людяне почуття, людяний вчинок і без сантиментальності доводити слухачів рядом читань до зрозуміння того, що життя вимагає від нас братерства, згоди, а не жорсткого самолюбства. Треба в курсі читань звернути увагу на наші почуття до родини, до громади, до рідного краю. Коли є можливість розбити читання на 2 роки, то можна триматися концентричного методу і, починаючи з найпростіших оповідань з селянського побуту Марка Вовчка, Грінченка, Бордуляка, І. Левицького, М. Левицького, Д. Марковича,—на другий рік зупинитися на Мирному, Коцюбинському, Винниченкові, Стефаникові, де вже брешуть складніші і психологічні й громадські мотиви; великі твори на другий рік провадити на де-кількох читаннях, або читати характерні уривки, а весь твір дати на хатне читання гуртків, маючи неодмінно 3—4 примірники таких творів, і потім, на загальних зборах всіх слухачів, розбіратися в усіх побутових і моральних подробицях твору. Треба конче, щоб до таких класичних творів як—Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“, Коцюбинського „Дорогою ціною“, Винниченка „Краса і Сила“,—були діапозитиви, або кінематографічні фільми; що до техніки переведення читань з лихтарем, чи з кінематографом, то можна вживати різних засобів: або все прочитати чи розказати одразу, щоб не розбивати вражіння, і тоді показати малюнки, і при тому самому додавати пояснення, або викликати слухачів, щоб вони давали сі пояснення. Можна так робити на літературних читаннях; але в науково-популярних, навпаки, треба просто показувати і оповідати про все те, що видно на діапозитиві чи на фільмі, але з фільмою се не так просто, бо її не можна зупинити на тому, що вимагає звернути особливу увагу слухачів, так що треба спочатку закінчити оповідання та всі пояснення, а тоді пускати кінематограф у роботу. Так і з другими науковими викладами. Треба також, щоб усі знаряддя були добре знайомі викладачеві. Лектором або викладачем на читання треба закликати особу не менше як з середнєшкільною освітою, бо при викладах в бесідах можуть виникнути не передбачені питання і лектор мусить на всі дати відповідь. За лекції може він мати або постійне утримання або платню від лекції. До сього часу найкраще провадили народні читання самі народні вчителі й дуже часто не мали навіть за се ніякої додаткової платні. Але се не може бути, як загальна засада, коли широко ставити народні читання. Їх має провадити або бібліотекар, або спеціально до сього закликає людина. Вона може вести читання разом в двох пунктах найближчих сел, провадячи їх по три дні в одному й по три в другому.

Так само як від бібліотекарів, так і від лекторів народніх читань вимагають завше можливо широкого справоздання про переведені читання. Такі справоздання дають змогу земствам, городам і др. просвітним організаціям вияснити собі, чи дає ся організована форма бажані наслідки і в чому ще її дефекти. Подаємо форму справоздання, яка вживалася вже по земствах.

Де саме провадилися читання? (Місто, село, волость, район).

Скільки мешканців у районі?

Де міститься аудиторія?

Хто організує читання?

Хто їх веде?

Чи організовані після читань бесіди? Письменні праці?

На скількох читаннях?

Чи вживають лихтарь? Кінематограф? До яких читань?

Яке вживають освітлення?

Хто керує лихтарем? Кінематографом?

Хто їх присилає? Чи організація має власні?

Скільки переведено читань?

Коли провадилися, чи в вечорі чи в день?

За який період? Чи по неділях, чи по буденних днях?

Скільки було слухачів? Чоловіків? Жінок? Дітей? Підлітків?

Як здалека приходили?

Скільки яких читань було?

[illegible]

Крім такого загального справоздання, треба вести записи по кожному читанню окремо,—на картках. Щоб контролювати й розробляти працю з читанням активно з слухачами, їм можна роздати такі картки з запитаннями, або можна написати їх на таблиці (клясовій дошці), щоб вони їх назвише списали собі у зшитки. 1) Про що розказували або читали? 2) Які були картини, які спробунки? 3) Коротко перекажіть зміст читання чи оповідання. 4) Чи воно вам подобалось, чи ні? Чим саме? 5) Яка особа і які її вчинки вам уподобалися, а які ні? 6) Що хотів сказати сям твором автор і на які думки він вас наведував? 7) Що ви пізнали

з читання? 8) Чи ви все зрозуміли? 9) Що залишилося для вас незрозумілим? 10) Які книжки з тих, що лектор раєв вам по сьому питанню прочитати, ви вже читали?

Село, де було читання?

Коли було читання?

Хто читав?

На яку тему? Чи з лихтарем? Чи з кінематографом?

Скільки було слухачів?

Звичайно, ся картка є лише загальний зразок, кожний лектор для кожного свого оповідання може ставити другі питання, але яка небудь постійна схема питань мусить бути, щоб слухачі до неї при звичаїлися. Бажаю, щоб для літературних тем ставилося ще одно питання: чи в вашому життю, серед вашого оточення, вам траплялися подібні люди, подібні вчинки, випадки? Коли траплялися, то просимо розказати...

Перш ніж переходити до других форм позашкільної освіти, цікаво зупинитися на де-яких справозданнях за колишні народні читання, щоб зрозуміти, як обережно треба вибирати матеріял літературний, щоб не погубити справи, не одбити слухачів. Взагалі прості люди люблять, щоб їм читали. На Полтавщині дуже часто можна побачити, як по різних кутках села збереться гурток і поважно слухає свого-ж таки читця на призьбах, на колодах? По де-яких селах проявлялися навіть платні читці, які з своєю книжкою або газетою обходили базар і за читання збирали хто що дасть. В Катеринославі до однієї чайної приходив босяк і чудово читав по своєму вибору. Бувають охотники—читці й по фабриках. По рудниках инший раз опановує таке захоплення, що читають по ночах гуртками, по буднях. Взагалі в будень після роботи шахтарі дуже прихильно ставилися до читань. Як що траплялося цікаве, по 4—5 годин сиділи й слухали з невтомною увагою. „Тяглось се кілька літ і адміністрація копалень чи знала, чи не знала, а не втручалася в нашу справу“, пише вчитель: „і ніхто з робітників не доніс про наші нічні збори, ніхто з них також не дивувався, коли бувало зачуєш здалека дзвоник—їде степом естановий! то я з книжкою тікаю в хату. Але замре дзвоник і я знов вертаюсь до моїх слухачів, що чекають мене, і тягнеться далі моє читання“!

Селян трудніше захопити читанням аніж шахтарів чи робітників мійських, та й смак у них ріжний. Старі селяне більш за все шанують релігійний зміст, ставляться як до святощів:—прочитай нам отсю, каже було старезний дід і протягає засмальцьовану подерту книжку „Житія“. Босяки й робітники ставляться негативно до сих книжок. Життєві оповідання слухають всі добре, коли з їх побуту: „а ж-же“, кажуть: „Таке-ж і при мені було.— Як ся сю книж-

ку раніш прочитали мені, ніколи дочки на фабрику не пустив-би", казав мені один дядько, як я дочитав „Бурлачку“ І. Левицького. Що до казок, то тут теж різні авдиторії різно ставляться; одного разу читав я на ганку невеличкому гурткові казку. Іде повз нас дідусь. „Діду Семене, куди йдеш? запитуємо.—У двір до пана, землю брати.—В конторі ще немає нікого, сідай до нас, послухай казку.—Сів дід слухати, а далі каже: „Тут таке життя—плакати хочеться, дітки мруть, скотина падає, хліб не зародив, а ти—казку читаєш! Мабуть смішна, хай молодь слухає. Казка годиться дітям, молоді, а нам старим гріх ними бавитися. Зоставайтеся здорові“.

Але по лікарнях дорослі москалі було завше радісно гуртом читали рідні казки. Треба вміти читати чи оповідати виразно, ясно, як один з моїх слухачів казав: „А я от ще скажу вам, люди добрі: може де-хто з нас і не втямив-би чого небудь, як би не таке читання. Ще-ж треба міркувати, яким гласом прочитано Вони-ж так читають, як казку кажуть, ніби й не з книги“. Отсе найкраща похвала лекторові.

VIII.

Вечірні школи.

Народні читання не вичерпують тих форм і засобів, в яких позашкільна освіта користується словом. Слідом за ними йдуть виклади, лекції, які провадяться і при вечірніх школах і при Університетах Народних. Вечірня школа—те, разом з бібліотекою, один з найпотрібніших засобів освіти молоді й дорослих людей. Ми вже бачили, якого великого значіння надають їм в Англії. У нас, де така сила неграмотних, вечірні школи відіграють ще більшу роль, бо темна ще робітнича маса може лише користуватися вечером, щоб вийти на шлях свідомости.

Сі школи можуть бути різних типів: 1) школи грамоти — за-для безграмотних та малограмотних; 2) недільні — з різних груп і типів; 3) повторно-додаткові, які можуть прийняти ще й програм підготовчий до середньої школи; 4) фахові професійні; 5) вечірні вищі школи — або Народний Університет. Всі вони хоч і звуться школами, але цілком належать до позашкільної освіти, — бо вони, як правдиво каже Мединців: „не ставлять собі завданням нагромаджувати знання систематичні, а лише — поширити інтелектуальний обрій людини, підвищити її загально-культурний розвиток; всі вони збудовані на широкій самодіяльності учня, на змаганні відчинити перед ним ту завісу, яка затуляє

темній масі світло науки, збудити в учневі любов до знання, зацікавленість і навести на шлях самоосвіти“.*) Разом з тим, ці позашкільні організації повинні ніколи не забувати, що вони мають діло з дорослими людьми, які потребують громадського виховання і через це в тих школах постійно треба звертати увагу на громадянські обов'язки, вияснити питання громадського життя. Крім того, по цих школах не може бути сталого одноманітного програму: кожна місцевість, всякий колектив може що-року вимагати різних наук, різного типу шкіл. Крім того, і метод цих шкіл має чим відрізнятися від постійних програмово-сталих. Вечірні школи страшенно обмежені часом, кожна хвилина дорога, — тут треба за годину дати можливо ясний закінчений виклад, можливо більше дати знання в навчанні і як найкраще викликати активну думку, самостійну творчість учнів. Можна не давати послідовного курсу, а треба зацікавити, гарно характеризувати різні періоди, напр., історії, різні яскраві з'явища географії, дати головні граматичні правила мови й познайомити з видатними творами красного письменства. Але цього ще мало: треба, щоб ці знання не мали виключно теоретичного характеру, треба зуміти надати їм життя, зробити їх близькими для учнів: історію почати з якого-небудь історичного пам'ятника місцевого, географію зі з'явищ тих місцевих, мову вияснити на прикладах народних приказок, пісень і т. п.

Що до недільних шкіл, то вони тепер майже не організуються, бо всі розуміють, як мало можна зробити за такий невеликий час. Але до цього часу недільні школи по містах мали значіння для наймичок і наймитів, яких не дуже охоче відпускають у буденний вечір до науки. Сей тип шкіл виробив собі окремий прискорений темп учення, при якому неграмотні учні за 6—7 лекцій навчаються читати. Для цього звичайно треба викликати в учнях активність, гаряче бажання освіти, теж багато допомагає. Кожна лекція провадиться з великим напруженням уваги і за тиждень кожний учень, як ні занятий він чи працею, чи господарством, — а знайде час повторити вивчене, заглянути в те, що завдано вчителем на ту неділю. Такий-же інтенсивний метод навчання грамоти треба вживати й у вечірних школах, бо й там маємо діло з дорослими учнями. У них — час не жде, їм бажано як наскоріше навчитися сій первісній техніці, щоб допасти до книжки, надолужити втрачений час і здобути потрібну освіту. Грамота, читання й письмо, як для неграмотних, так і для малограмотних мусить провадитися на перших годинах, як тільки зійдуться; всі учні мусять бути поділені на групи, щоб ні в якому разі один другому

*) Див. „Д. Н. Модинцев: Взаимное Образование“, стор. 170.

не заважав і не затримчував руху праці. Перші 2 години так і проходять у працях різних груп по грамоті й по арифметиці. Остання 3-я година призначається для викладів і для бесід. Жадна школа для дорослих, ані вечірня, ані недільна, не може обходитися без таких загально-освітніх викладів, їх треба вести й по літературі, читаючи та обмірковуючи гуртом найкращі літературні твори, і по різних наукових питаннях; позаяк кожна вечірня або недільна школа в місті або на заводі провадить свій освітний курс не більш як два роки, а селянські, як показав колишній досвід — за 1 рік (бо селяне не приходять на другий рік), то так і треба розраховувати свій матеріал, щоб учні мали щось певне; так, на 1-й рік можна призначити ще природознавство й географію, крім літературних читань (які мають моральний вплив), а на другий рік — історію. Дуже бажано, щоб у недільних і вечірніх школах знаходилося 1—2 години для хорового співу. Се має входити в усі типи шкіл, бо се впливає на естетичне виховання й утворює моральний піднесений настрій. По де-яких місцевостях, де є змога, або особлива потреба за-ради пануючого в місцевості кустарного промислу (ганчарство або ткацтво), бажано заводити науку малювання на ґрунті розуміння національного орнаменту і сполучення різних фарб. Початкову арифметику треба провадити так, щоб учні навчилися рахувати на рахівниці, складати всякі рахунки, — се дуже потрібно для життя. А на 2-й рік треба конче давати знання по геометрії, по землемірству, щоб уміли без землеміра певно виміряти й свою селитьбу й поле. Все се єднає теоретичну освіту з практичним використанням свого знання, — а се значно підвищує цікавість і увагу до науки. Виявляється на очах учнів; що справді „наука в ліс не веде“. Такий то тип навчання уявляють собою недільні й вечірні школи. Але їх елементарна наука ще не задовольняє всіх: є й такі грамотії, що хотіли-б досягнути всю середню школу, а звідти „Бог поможє“ й до університету. — Вимогам сих осіб одповідає тип підготовчої середньої школи, яка своїми-ж таки прискореними методами дає учням за короткий час — 2—3 роки — всі знання гімназії. Тут теж треба додержуватися відповідного для дорослих методу навчання.

Такі школи — або підготовчі курси до сього часу існували майже лише по містах, де робітники дуже зацікавлені освітою, але не мають змоги вчитися по гімназіях. Всі школи вираховано на 3 роки з 20 годинами науки на тиждень, приймаються лише такі учні, що вже скінчили початкову школу. В них проходять всі науки гімназійальної програму та ще й другі, додаткові (мова, математика, історія всесвітня й українська, географія, природознавство, — особливу увагу звертають на фізику і хемію, такі потрібні

для робітників науки, політичну економію, юридичну науку що до складу держави і до прав особи й громадянства). Професор Краснов пише, що „на таких робітничих курсах у Харькові бувало що року до 1000 учнів; з них вийшли такі, що повитримували іспити за 6 клас реальної школи, були и такі, що витримали іспит за весь гімназіяльний курс; а один—то вже вступив до університету й виявляє великий хист до науки; а 5 літ тому він тинявся по вулицях Харькова, заробляючи тим, що шибки в вікна вставляв, і ледве міг своє ім'я написати“.*) Бажано, щоб такі курси організовувалися не лише по містах, а й по заводах, переходили й на села; але, звичайно, там вони скоріш перейдуть у школу типу Данських шкіл, їх можна закладати одну на район і мати при них неодмінно бурси або інтернати і, крім загально-просвітнього курсу, провадити ще окремі фахові класи підготовчі до сільського господарства, або до якого иншого пануючого в місцевості промислу. Поки таких шкіл немає, дуже бажано заводити курси для селян теж в одному якому-небудь пункті району, провадити їх 2 роки, а далі переводити в другий пункт, а в першому пункті організувати добру бібліотеку, поставити коло неї освіченого бібліотекаря, щоб заохочував до читання і тим підтримував наслідки курсів.

Для таких курсів звичайно потрібен не один лектор, а кілька,—через те вони так помалу розвиваються по селах. Але тепер, коли по наших селах ширяться селянські гімназії, коло яких збираються цілі гуртки вчителів, взагалі інтелігентних діячів, — можна сподіватися, що разом з сим поширяться й організація селянських Народних Університетів. Та сама молодь, що утворює середню школу для селянських дітей, може найде в собі силу й завзяття — організовувати для їх батьків і дорослих сестер, братів таку потрібну школу вищої й середньої освіти на принципах і по методах позашкільної освіти. Звичайно, кожна форма позашкільної освіти лише тоді може бути корисною, коли вона виникає з вимог самої людности, а не нав'язується їй згори, збоку. Але мабуть і тепер найшлися-б уже такі села й містечка на Україні, де місцева людність радо-б ішла на зустріч організації вечірних середніх шкіл — Селянських Університетів.

А склад їх програм буде такий, якого вимагатиме розвиток слухачів, а сей розвиток можна вияснити лише анкетю, яку пускають межі слухачами коли вони ще тільки записуються на лекції; анкета вияснює: якого віку слухачі, якого освітнього цензу, якого стану робітничого, який час припадає їм найкраще до науки; коли се вияснено, тоді ор-

*) Див. — Краснов: Харківські курси для робітників. 1903 р.

ганізатори збирають лекторів, умовляються що до програму і розпочинають справу. Кожний виклад мусить бути систематичним і закінченим. На кожную науку не може припадати більше, як 5—10 годин. Так в дуже гарно організованому Кубанському Університеті в Катеринодарі в 1907 р. так складалася програма: 9 лекцій по природознавству, 11 по медицині, 11 по історико-філософським наукам і т. ин. За браком вільного часу у робітників народні університети додержують майже всі самого лекційного засобу навчання, не контролюючи знання слухачів, не вимагаючи від них ні хатніх праць, ні іспитів. Але дуже бажано внести де-що обов'язкове в роботу слухачів, бо без сього і лекції не матимуть таких корисних наслідків. Бажано прийняти поради відомого педагога Н. В. Чехова, який радить, щоб: 1) слухачі складали конспекти лекцій і подавали їх (можна анонімно) професорам, 2) щоб слухачі зверталися до професора за поясненнями по тим питанням, які для них залишилися темними, 3) щоб слухачі подавали професорам картки з різними запитаннями і щоб кожний професор визначав години для окремих бесід. Бажано також, щоб були визначені легкі питання—тези,—на які слухачі за рік мусять написати роботу; і, взагалі, кожний професор має вказати слухачам повну бібліографію по своїй науці, бібліографію книжок простих, наукових, які поширюють ті знання, що дають самі лекції...

Внутрішню організацію Народних Університетів добре виявляє московський діяч Сиром'ятніков. „Народний Університет, каже він: не шкільна, а освітня організація, він не „вчить“ своїх слухачів а лише пропонує їм знання, не питаючи, що вони від нього візьмуть і для чого тими знаннями скористуються. Роля лекторів—пасивна, але аудиторія має вся виявляти активність, кожний слухач бере що хоче, захоплюється тим, що його в той час найбільше цікавить. Се вільна школа, з вільними слухачами, з вільним складом наук. Ся вільна школа не має обов'язкового програму; вона дає лише могутній заклик до самонавчання і на сей заклик палко реагує ріжноманітна аудиторія Народнього Університету,—і юнак літ 14—15, і старі слухачі літ по 50—60, і студенти і наймити. Він для всіх рідний, близький, він єдиний вихід із темряви, можливий для вбогих людей, які мусять весь ранок працювати для шматка хліба. І перший наслідок слухання тих вільних викладів то є у слухачів пекуча свідомість своєї темноти, свого абсолютного незнання. Слідом за сим іде не менше пекуча жадоба „знати“, знати все. Сиром'ятніков висловлюється проти безплатности Нар. Унів.; плата мусить бути, але не однакова, бо не однаковий і склад слухачів: для робітників не вище 10 коп. одноразових; 2—4 крб. за цілий ціл лекцій; для заможні-

ших слухачів можна плату підняти до 20—30 коп. Безплатність небажана, щоб не ставити вищу освіту на ґрунт благодійності, а також і для того, щоб її більш шанували, щоб не було серед слухачів таких „праздно-любопитствующих», які випадково заглядають в Нар. Унів., не маючи з ним нічого спільного. Абонементні картки мають за себе те, що се утворює групу постійних слухачів, яка стала постійно приходити на лекції і найкраще працює.

Для організації Нар. Унів. бажано, щоб існувало таке товариство, яке вже і дбало-б весь час і про педагогічну і про матеріально-господарську частину справи. Про педагогічну дбає окрема Рада з членів товариства, Сі товариства можуть мати субсидію від уряду, але бажано, щоб Нар. Унів. розвивалися по змозі вільно і цілком на громадському ґрунті. В Петрограді в завідуванні Нар. Університетом брали участь члени різних професійних спілок. Бажано, щоб на всіх заводах і фабриках були організовані вечірні курси, які помалу можуть стати справжніми Народними Університетами.

Що до спеціальних курсів, то вони поки-що в позашкільній освіті не мають певних форм. Вони можуть бути додатковими при загально освітніх курсах, напр.,—в місцевості, де багато лісу,—на Волині, в Чернігівщині,—бажано, щоб по вечірних школах викладалось, як краще доглядати лісу, і був-би шматок землі, де б можна було на практиці показати де-які елементарні заходи що до лісництва; хоч вчені агрономи і не визнають таких примітивних засобів ширення освіти, але життя їх конче вимагає. Так само, де панує ганчарство—треба на лекціях хемії познайомити слухачів з найкращею поливою, найкращими фарбами і т. ин. Що до вищої спеціальної освіти, то в містах, де є багато робітників, організують так звані Народні Політехники, де робітників знайомлять з ріжними фаховими працями—електротехнічною, слюсарною і др. на ґрунті наукового освітлення. Така Народна Політехника організується в Києві гуртком лекторів Політехнічного Інституту для робітників росіян,—бо всі виклади поки-що читалися на російській мові.

Ми оглянули майже всі форми вечірного навчання словом і бачимо, яку велику силу воно має для найпопулярніших викладів науки. Але сям не обмежується його роля і значіння в позашкільній освіті; за останні часи воно добрало ще великої сили для розвитку естетичного почуття в широких масах народних.

IX.

Естетичне виховання.

Ми не мусимо жахатися й дивуватися пануючому в наш час страшенному егоїзмові людей. Люди нещасте згубили всяку єдність межі собою, всяку спільність життя. Занадто мало давалося їм не тільки культури й освіти, а ще й такого виховання, яке б викликало якісь спільні почуття, яке б давало ключ до чужої замкненої душі. Таким спільним почуттям є почуття краси, таким ключем до розуміння чужої душі є мистецтво,—а воно було цілком занедбане в старій колишній педагогіці. Щоб не дати вмерти всякій людяності, щоб розгорнути всі заховані в душі духовні скарби, треба звернутися до мистецтва: — воно розкриває перед нами чужі радощі і вчить нас співчувати чужій журбі, вчить нас плакати від неї, і від сих знайомств з чужими душами наче шириться і росте наше власне серце і багатіє від розуміння чужих емоцій. І люди до сього часу чужі—таємні для нас, стають близькими для нас і нам хочеться взяти в свою душу всю ту красу добра, яку ми побачили в чужій душі, нам хочеться стати якось вище буденних потреб, бажається ще раз пережити захоплення красою, і в сьому захопленню почувати себе не самотнім, а з'єднаним з другими людьми одним чудовим захопленням. Утворюється особливе—естетичне відношення до себе, до людей, до всього оточення. Це наближає чоловіка і до етичної свідомості й до особливого майже релігійного захоплення. Оскільки потрібна для розуму освіта, праця всіх сил розуму, остільки естетичне виховання для морального розвитку, для розвитку душі, гуманного почуття межі людьми. Треба разом з навчанням різних наук розвивати естетичне почуття, давати людині змогу розуміти красу художнього слова, пісні, малюнка, статуї. Позашкільна освіта мусить дбати, щоб естетичне почуття в народі нашому ширилося якомога більше, бо сам народ український дуже талановитий. Він утворив таку чудову музику, яка ставить його високо межі другими народами; він уславився своїми творчими гиробами, він має свій власний будівничий стиль. Неволя й темрява припинили його творчу продуктивність, але сили творчі залишилися і їм треба лише дати свідомість, викликати те почуття краси, яке з давнього часу було джерелом його творчості. Звичайно, такий вплив можна лише робити в дитячих школах, коли всі духовні сили в стані розвитку, але й та молодь, яка складає найбільшу частину учнів і слухачів позашкільних інституцій, вона як-раз в періоді розквіту творчих думок і естетичне виховання чимало тому сприятиме.

Естетичне виховання має велике значіння в боротьбі з хуліганством парубочим і з половою розбещеністю. Сучасне життя зруйнувало всі етичні підвалини, народ наш систематичним знищенням його культури втратив зв'язок з своїм минулим і зневірився в майбутньому, не ждучи ні-звідки ні втіхи, ні надії, він впадав в апатію що до добра і до зла. В такі часи невтримана молодь, не маючи ані стерня, ані компаса, звичайно хапається жити як мога більш розбещено, щоб взяти від сучасного життя найбільш грубої насолоди. Ся розбещеність труїла фізичне здоров'я і зпущувала душу: усі і кожний з молоді почував себе страшенно самотнім, відірваним від усього свого оточення. Естетичні вражіння об'єднуючи молодь можуть стати певним ґрунтом для закладання усяких гуртків, які складають хори, організують вистави, разом з такими конкретними завданнями вони мусять ставити собі і ідеально етичну мету—взаємної допомоги в напрямі етичного самовиховання. „Heilig ist die Jugendzeit“, казав Уланд, але святі ці молоді часи, коли вони ведуть не в безодню розпусти, а виводять на шлях піднесеного почуття чести, шляхетного самоутримання. За-для організації таких гуртків молоді треба попрацювати кожному діячеві позашкільної освіти і тут естетичні завдання мають велике значіння.

Естетичне виховання складається з цілої низки вражінь, які утворюють суцільну атмосферу краси, де немає місця ані для бруду, ані для злого,—тут, де настрої краси мимоволі зливається з настроєм добра і правди. Ми вже казали раніш, що бібліотека мусить бути вбрана по змозі гарно, щоб скрізь було чисто, на стінах були портрети, малюнки, рушники, квіти на вікнах; того самого вимагаємо і для всіх тих помешкань, де провадиться позашкільна освіта і сам лектор мусить бути в чистому вбранні. Засобами для естетичного виховання суть у першу чергу—пісня, музика. Шопенгауер справедливо каже, що музика то є „омовеніє душі“! Лесгафт казав, що вона „одтіняє двері до ідеалу“. Музика викликає глибоко в нас змагання правди, зусилля стати кращим, злитися з людьми в одному братерському єднанні. Музика є саме демократичне з мистецтв і разом з тим саме високе. Народ, який склав такі музичні твори, як наші пісні, може дати багато для загальної світової культури. Але треба сей „дарунок богів“ випестити, а не залишати в стадії інстинкту, треба навчити хорошого співу, треба знайомити з класично-гарними творами, треба вчити нот і вміння записувати мелодії. Коло кожної вечірньої школи має бути організований хор і хористи мусять вчитися нот. Серед різних викладів по історії культури бажана також історія розвитку музики, її значіння, як релігійне, так і життєве, потрібне знайомство з своїми рідними

ціклями пісень (обрядові, чумацькі, косарські, весільні, пісні історичні, пісні про кохання, побутові), треба вияснити, при яких умовах вони складалися, щоб ясним став той тісний зв'язок, який музика має з життям, з психологічним настроєм громадянства. Перше музичне виховання звичайно будується на національному ґрунті,—рідна пісня, рідний струмент. Треба вчити, хто схоче, грати на кобзі, на скрипці, улаштовувати не тільки хори а й оркестри з національних струментів і дати їм організований лад. Нема жадного чинника, який так сприяв-би пробудженню національної свідомости, як колективне слухання своєї рідної пісні, як хорове гарне її виконання. В народних глибинах любов до музики живе, не дивлючись ані на злидні, ані на тяжку працю, які її обсіли. Серед реальних народних типів Винниченка є парубок, наймит—„Раб краси“, що прийшов з Полтавщини на заробітки і як почув із панського саду гарну музику, так і зкам'янів від захоплення; він на своїй сопільці ніколи не міг утворити таких повних акордів, таких гарних мелодій. І він стоїть, одбившись од своїх заробітчан, не може одійти від паркана, весь проїнятий чарівною силою звуків. Так само каже пані Ліньова в своєму справозданні про Московську Народну Консерваторію: коли там давалися концерти, демократична публіка—робітники, прикажчики, кравчики, прачки, вчителі, шкільна молодь,—всі слухали з захопленням твори великих музик, Грига, Моцарта, і було в залі тихо як у церкві. Бажано, щоб для розвитку співу й музики закладалися при „Просвітах“ і окремо гуртки, співочі товариства, щоб музична освіта ширилася і ставала на певний ґрунт музичної грамоти, щоб, кохаючись в своїх рідних мелодіях, народні маси разом з тим знайомилися і з класичними творами всесвітніх композиторів.

Поруч з музикою повстає другий художній чинник, се—театр. Останні часи виявили, як милується наше село в театральних виставах, яким вони користуються успіхом скрізь, не гляючи на те вбоге становище, в якому вони тепер розвиваються. Сей нахил людности треба використувати, бо театр має надзвичайний вплив на моральний настрій і на напрям думок юрби. Гоголь не дурно каже: „Не марна річ театр і не дурниця, як що згадати, що в ньому одразу може вміститися юрба в 5-6000 людей, і що вся ся юрба ні в чім межи собою не об'єднаних людей, може одразу захопитися одним настроєм, одним розпачем, плакати, ридати спільними сльозами, або заливатися реготом, як один чоловік. Се-така катедра, з якої можна світові багато добра висловити“.

Театр—одна з найдавніших інституцій громадських, бо вона ґрунтується на людському інстинктові. Драматич-

ний інстинкт існує в усіх людях, у кого дужче себе виявляє, у кого слабіше, безпосередньо виявляють його діти в своїх іграх і розвагах. Інстинкт сей має активну й пасивну вияву: активна се—коли дитина або доросла людина має охоту і змагання виказати із себе цілком другу істоту, переймаючи всі її рухи, слова, вчинки; діти переймають усі риси коня, дикого звіря, кота, переймають поведження приємних для них осіб—кучера, кондуктора, учні в школі завше переймають ходу і рухи найлюбиміших учителів. В своїх іграх і розвагах діти инший раз дають цілу виставу, в якій дуже яскраво відбивається їх родинне життя, їх кривих. В розвагах дітей старшого віку одбиваються ті події громадського життя, які зробили на їх найдужче вражіння. Сей активний драматичний інстинкт на протязі історії людської культури теж виявився в різноманітних формах: дикуни, захоплені боротьбою, війною, перемогою над сусідніми народами, в своїх розвагах з приводу того або иншого свята робили військові вистави, брали військо вбрання, скакали, кричали, билися наче в справжній бійці. Другі народи, захоплені мисливством, ловами, гралися наче переслідують того, або другого звіря і тут на сих драматизованих бійках, ловах сі дикі народи навчалися різних нових хитрощів і заходів для справжньої війни або полювання.

Далі ми бачимо, що люди захоплювалися релігійним і героїчним настроєм і робили вистави, в яких виводили постаті богів поруч з уславленими героями свого рідного краю. Народився цікавий для всіх театр, в якому автори і виконавці виявляли чималий драматичний хист,—такий театр був найкращим у греків, де справді розгорталося все життя тогочасної Греції. Період захоплення християнством викликав різні вистави з святого письма, — Рай і первісний гріх, де-які події з старого завіту, а найбільш усяки вистави робилися з життя Ісуса Христа. Католицька церква бачила в таких виставах засіб до ширення християнства і підняття релігійного настрою. Виставлялося народження Спасителя, його муки на хресті,—його смерть і воскресення. Далі люди вже й без участі церкви робили вистави з життя різних святих, потім користувалися театром, щоб осміювати різні звичаї, хиби різних верств громадянства, і нарешті всі звикли до театру і до того, що він виявляє все духове, соціальне і політичне життя громадянства, і на сій творчій роботі виявилось багато великих всесвітніх талантів — Шекспір, Мол'єр, Шіллер, Гоголь, Островський, Тобілевич, Леся Українка. В утворенні театру, у виконанні ролів виявляється активний драматичний інстинкт. Пасивний інстинкт виявляється в зацікавленості з якою діти ставляться до всяких „видовищ“, як, напр.

виїзд пожежної сторожі, сама пожежа, похорон, усякі процесії вулишні, де є багато руху, багато людей і особливі обряди при виконанні справи. Тим сильніше цікавить їх кінематограф, театральні вистави. Вулишний хлопчик радий вкрати якого п'ятака, аби потрапити на кінематографічний сеанс. Так і дорослі люди захоплюються виставами і бачуть в них найприємнішу розвагу. Сей пасивний драматичний інстинкт є великий чинник єднання людей, величезний засіб громадського виховання. Тим-то його треба використовувати яко найкраще. Бо не кожний драматичний твір викликає моральне почуття, на жаль є такі, що або нічого не дають за—для душі, або ще й на розпущту навертають. Треба завше пам'ятати, що театр, як усякий міцний засіб, може дати й корисні й негативні наслідки і бути дуже обережним при вживанні сього засобу. Першу увагу треба звертати на репертуар—вибір п'єс для вистав перед непідготовленим глядачем,—се дуже відповідальна річ. В сій справі можуть допомогти вказівки Театрального Відділу (при Міністерстві Освіти), порадник по позашкільній освіті (видання Міністерства). Далі,—виконавці. Краще всього було-б, як би для першої вистави в тому або другому селі, чи на заводі була найкраща по змозі трупа із місцевих інтелігентних сил, щоб гра була яскрава і правдива, без мельодрамних викриків, без пересадки. Далі треба до інтелігентної трупи поволі закликати парубків та дівчат, в яких виявилася які небудь хіть до гри. За рік чи за два можна на селі скласти невеличку, але добре вимуштровану трупу з самих селян аби робітників. Треба їм вчитися на простих зрозумілих психологічних настроях. Ми з гордістю можемо сказати, що маємо відповідний репертуар в творах наших найкращих письменників, які можна розкласти в послідовну низку комедій і драм, починаючи від Наталки-Полтавки Котляревського,—хто не знає, хто може не розумити і не кохатися в сьому давньому нашому коштовному творі,—аж до складних серйозних творів Винниченка, Олеся, Лесі Українки. Тут ми маємо справді народний театр, складений з народного життя, простою народною мовою, яка лунає з театального помосту такою міцною, яскравою і проходить прямо до серця. Драматичний гурток, з'єднаний з музичними завданнями се—велика сила для громадського виховання і для художньої освіти. Бажано, щоб в сих гуртках був добрий керманіч, який не тільки навчав-би їх грати, але давав-би загальне розуміння драматичного мистецтва. Можна, щоб один керманіч керував двома-тьома драматичними гуртками по різних селах, можна, щоб гуртки допомагали один одному, мали спільний театральний інвентарь. В одному гуртку може не вистачати дієвих осіб, їх можна закликати з другого. Лаштунки можуть бути дуже

прості, бо не в них сила, а сила в словах, в ігрі дієвих осіб, яка так або инакше хвилює юрбу. Керманич мусить давати вказівки що до найдешевшого засобу впорядкувати виставу, дати відповідний грім. Дуже добре, коли є змога перед де-якими виставами читати виклади відносно теми драматичного твору; се особливо потрібно, — коли виставляється яка-небудь історична п'єса; треба в'яснити, до якої доби відноситься подія, чим викликана. Треба звернути увагу юрби на окремі постаті, на ту боротьбу психологічну, яка без сього проходить непомітною перед очима несвідомих глядачів. Такі виклади, цікаво, зрозуміло зроблені, поширюють свідомість глядачів і додають цікавості всій виставі, коли вистачить часу, — бо сі виклади мусять бути короткі, стисло скомпоновані, щоб не дратувати нетерплячу юрбу, яка зібралася на виставу, а не на виклад, — треба дати відомості про автора п'єси. Але потроху публіка звикає слухати виклади і починає ними цікавитися, бо для багатьох вистав вони поширюють значіння п'єси і для багатьох глядачів вони справді підготовлюють настрій і вражіння від вистави через се збільшується, стає глибшим.

Музика і драматичні вистави остільки рідні нашому народові, що він з давніх давен має свою чудову пісню, а в далекі часи утворення нашої літератури склав чимало своїх театральних творів, почасти релігійного змісту, перейнятого від поляків, почасти сатиричного; такі твори склалися колишніми учнями Київської Братської Академії, Харківського Колегіума. Се прості засоби художнього виховання. Але існують ще й другі, які розвивають вже не тільки слух, не тільки різні емоції журби та радости; треба звертати увагу ще й на розвиток малярства, краси фарб і форми. Для сього німці вживають два засоби: один — се дуже дешеві видання творів найкращих малярів і різьбярів, які ширяться в народі і виховують гарний смак до мистецьких малюнків. Другий, се — періодичні мандрівні виставки таких творів. Гурток митців — педагогів складає різні колекції картин, одні — великі для розвішування по стінах, в готових рямах, другі — невелички для альбомів. Кожна колекція має свою ціну; об'їзжають сі колекції найменші міста, де не числиться мешканців більш як 7000. В школі або в помешканні якого-небудь просвітнього товариства сі колекції розташовуються; плата береться надзвичайно маленька, аби не безплатно провадилася виставка. Малюнки гуртуються по змісту — пейзажі, жанр, історичні і т. п. Крім того, коли організатори роблять виклади, то малюнки розстановляються відповідно завданням лектора, — твори одного автора, однієї епохи, одного змісту. Виставка пробуває в одному місті 2—3 дні і їде далі. Години для огляду виставки мусять бути визначені різні для дорослих

глядачів і для малих, треба додержувати на виставці можливого ладу, тиші, щоб і прості люди навчались шанувати мистецтво і при звичаювалися поводитися як найкраще в тому помешканні, де щось робиться для освіти. Се все підвищує культурну вихованість людности, а сього в нас так ще бракує.

Виставки треба зарані оголошувати окремими афішами на кольоровому папері і розліплювати їх на найбільш людних місцях (в додатках подаємо зразкову афішу). Щоб перевозити малюнки і колекції треба мати скриньку дерев'яну, куди б стойма ввійшли всі малюнки. Скринька має держак для переносу і легко міститься на возі. Книжки окремо пакуються чи в тектуру (картон) чи теж у скриню дерев'яну, як що їх багато. Сі книжки можуть оглядачі виставки тут читати і розглядати, а щоб користуватися ними далі, роздаються списки сих книжок, по яких кожна місцева книгозбірня може їх замовити. Перші виставки мусять мати не спеціальний, а більш загальноосвітний зміст. А коли вже людність зацікавилася ними і можна спостерегти, які питання, які галузі наук більш цікавлять людей, тоді можна провести й більш спеціальну виставку—можна розпитати у оглядачів, що саме вони хотять бачити на другий раз. Що до метода викладу по сих виставках, то справедливо кажуть Зеленко і Мединцев, що „до оглядачів виставки треба ставитися дуже обережно, треба пам'ятати, що перед нами дорослі люди, які вже чимало перенесли в своєму життю, люди з особистим світоглядом і власними думками“ *). Тут головне завдання навести людей на те або друге питання, на ту або другу думку, викликати цікавість і бажання свідомого знання.

Окрім малюнків мандрівні мистецькі виставки розвозять різні вироби кустарні (доморобні) і інші, напр. найкращий ганчарний посуд, щоб показати, чого можна досягнути в сьому ділі; різбярські, ткацькі вироби, вишивання,— все те ширить розуміння краси і понукає працювати як найкраще, щоб порівняти свої вироби з зразковими. Инколи виставка залишає де-що з свого матеріалу в селі де є музеї, щоб ті зразки поповнили колекції музею. Крім завдання ширити мистецьке виховання, мандрівні виставки ставлять собі завданням взагалі популяризувати науку: цілі гуртки вчителів складають цікли знання по географії, по історії, по природознавству: збираються картини, різні знаряддя наочні і коли все се розташовується, лектори роблять свої виклади.

*) Зеленко і Мединцев. Народныя Выставки стор. 30 вид. Польза.

Х.

Музеї. Екскурсії.

Поруч з виставками мистецьких і науково-популярних річей, знаряддів і др.,—треба поставити діяльність музеїв, де теж зібрані такі самі речі, і які за останні 10—15 літ добрали великого значіння в справі ширення освіти межи темними масами. Колись під словом „музей“ з'являлося щось мертво, нерухоме, де сила колекцій безпорядно вбірає в себе очі і, оглянувши, виходиш з головою втомленою і цілком задуреною. Нічого активного для поширення свідомості непідготовленого глядача не робилось, ніщо не допомагало йому в розумінні ані мистецьких скарбів, ані науково-популярних. Тепер погляд на музеї цілком змінився: проф. Вагнер визнає музеї природним засобом для розвитку народу. Вони уявляють собою збірки всього, що виробила сучасна наука, що зберегло старе мистецтво, що воно дає зараз, а також того, що дає цікавого природа, се комора продукцій природи і людської творчої праці. „Музеї, каже німецький вчений Ліхтварк;—то демократичні Академії, які одчинені для всіх, які служать усім, хто хоче знання“. Рескин каже: музей не є місце для розваги, а місце самонавчання, і не елементарного лише, а місце, де можна багато де-чому навчатися. Се не початкова і не недільна школа, се місце, де люди, що до музею приходять, можуть спочити від тяжкої щоденної праці і знайти насолоду наукового знання“. В сучасних музеях не тільки оглядають цікаві колекції, а ще й слухають цікаві пояснення, цілі виклади, які систематично знайомлять, напр., з побутом людей давноминулого часу, або зі з'явищами природи місцевого оточення. Такі огляди з викладами не тільки популяризують науку, а ще й викликають цікавість, а через се люди й самі захоплюються збиранням різних колекцій. Нові музеї в Америці і Англії мають величезні аудиторії, де по зразках музею читаються цікаві популярні виклади, є окремі кімнати, де захочені люди можуть взяти книжку з бібліотеки музею і сами поширити або в'яснити те чи инше питання. Такі музеї не задовольняються своїми постійними колекціями, а ще роблять де-коли виставки приватних колекцій, які даються музеєві тимчасово, але инколи складаються з дуже цікавого матеріалу. Музеї можуть бути трьох типів: музей мистецько-науковий, з численними всесвітними колекціями; він може існувати лише в великих містах, з допомогою наукових місцевих шкіл; другий тип—се музей рідного краю, куди збирається все, що складає скарби місцевої природи і виробу людської праці колишньої й сучасної. Третій тип музею—то є педагогічний мандрівний,—він розсилає на час по школам різні знаряддя,

наочні прилади, картини, мапи, зразки ґрунту і т. ин. Сі музеї закладаються земствами, або якими-небудь освітніми товариствами. Вони бувають центральні—в головному місті, де музей постійно поповнюють, де на його працюють майстри і майстерні; при музеї працює комісія, яка виробляє умови користування ріжним майном музею, стежить за всім новим, що педагогіка утворила в сій справі. Сі музеї корисні більш за все для вчителів і тут для них теж час від часу читаються виклади, яки вияснюють, як користуватися тими чи іншими знаряддями, або як виготовити самому. Третій тип для нас найцікавіший, се—музей рідного краю. Окрім центральних наукових музеїв, присвячених знанню рідного краю, мусять бути такі-ж музеї розповсюджені по всій Україні. Мета таких музеїв подвійна: вони мусять обслуговувати науку і, з другого боку, виховувати народні маси. Ми, взагалі, всі дуже мало знаємо свій рідний край, старовинні речі не збираються і потроху щезають, заносючи з собою історію праці людської в давно минулому життю. Ми не знаємо й природних наших скарбів і через се мало розвивається наша місцева промисловість. Треба збирати зразки ґрунту, каміння, рослини, всякі живі істоти, щоб по вказівках учених знати, що з сих природних продуктів може послужити нам на користь, а що на шкоду. Треба збирати колекції таких музеїв по певних науково-вироблених програмах, щоб не було нічого зайвого, щоб у колекціях музею були лише речі характерні для краю і які можуть дати що-небудь цікаве для освіти люду. Треба, щоб на чолі такого музею стояла людина освічена, яка б уміла зацікавити людей самим музеєм і музейною справою взагалі і яка сама кохалася-б у ній. Такий завідуючий музеєм не тільки цікаво розкаже про кожну річ, що вона значить в культурному змислі, як і для чого вона зроблена,—він прихилить місцевих людей до збирання і одшукування старовинних річей, коштовних природних продуктів, так, щоб у кожній місцевості коло музею стояли місцеві люди і, за приводом освіченого завідуючого, ширили й збагачували музей. По де-яких днях,—по неділях або по святах бажано упорядковувати для людей систематичні огляди з поясненнями. Се дає дуже багато для освіти і для виховання почуття ласки до рідного краю, бажання знати його.

Але, як усяка широко-освітня інституція не може обмежитися однимі місцевими колекціями, так і музей, призначений спочатку для пізнання рідного краю, мусить поширювати свої колекції, додаючи до них загального, все-світнього матеріалу; природа така цікава в усіх своїх проявах, що те, чого нема в Полтавщині, цікаво взяти з Київщини, з Харківщини і т. д., щоб освіта, яку дає музей, була якомога більше ясна, широка, щоб в колекціях му-

зею вистачало матеріалу для порівняння. Починається, звичайно, кожний місцевий музей з колекцій місцевої природи, місцевої історії і промисловости, та ще з випадкових жертв, яких не треба зрікатися, коли вони дають хоч і чужий, але цілком новий цікавий матеріал. Кожну річ треба занотовувати в інвентарну книгу і в систематичний каталог, який поділяється на стільки відділів, скільки їх існує в музеї. На кожній речі наліплюють квиточок з написом—назва речі, де і коли знайдена. Ховати речі треба або на полицках в шафі, або в скриньках, краще всього під склом, добре накритими, щоб порохом не припали, або в пляшках зо спиртом—для різних зоологічних препаратів. Щороку в місцевій газеті мусить бути надруковано справоздання музею,—скільки він придбав майна за рік, скільки його одвідало людей (поділити їх по віку, жінок, чоловіків, як здалека приходили?..), скільки було улаштовано систематичних оглядів та викладів. Учням вечірних шкіл можна назначати коло музею різні праці, які викликають їх увагу до свого оточення, спостереження природи і т. и. Бажано раз на рік упорядковувати районні з'їзди завідуючих музеїв, щоб ділитися думками і засобами, щоб місцеві музеї справді ставали демократичними Академіями і збірками всього цікавого що є в даній місцевості; крім знайомства зі своїм музеєм, бажано упорядковувати екскурсії для огляду центральних музеїв, щоб ознайомити з видатними творами мистецтва і скарбами науки. Сі огляди можуть бути дуже корисними, але при де-яких умовах: так, перед оглядом треба в популярній бесіді вияснити, що таке мистецтво і чим воно може нас задовольнити, довести що воно не є примха „панська“, а потреба життя кожної розвиненої людини. Треба навчити, як оглядати твори мистецтва і що в них шукати; краще оглянути не все, але уважно. В музеї теж мусить бути керманіч, який зуміє просто, але цікаво пояснити кожну річ і дати свідомий погляд на цілу колекцію тих або других річей. Щоб ці пояснення були слухачами найкраще прийняті до уваги, треба щоб гурток слухачів був невеликий, не більш як 20—25 душ. Від учнів вечірних шкіл після кожного огляду великих музеїв треба вимагати уважного звіту, що вони бачили, що їх більш за все зацікавило, чого вони не зрозуміли? Такі звіти дадуть змогу вчителеві зробити додатковий огляд музею, або самому дати потрібні пояснення.

Звернемо увагу ще на один дуже корисний чинник позашкільної освіти—екскурсії. Ми вже не раз зауважали велику користь наочних знарядь для кращого розуміння всякої науки,—як то малюнки, лихтарь, кінематограф, музеї, експерименти,—се все необхідні прилади для всякого і шкільного і позашкільного навчання; серед них найперше

місце мусить зайняти не малюнок, не та або друга підробка під річ,—а сама річ, не маняк якогось птаха—а самий птах, не малюнок моркви—а сама морква, не картина того або иншого лісу, гаю, степу, моря, а сам гай, степ, море. Ось через що мають таке велике значіння екскурсії, які дають безпосереднє вражіння тих річей і тих явищ, які ми хочемо своїм учням вияснити. Для географії, для природознавства екскурсії мають величезне значіння безпосередніх вражінь, які впливають сильніше всяких знарядь наочних. Але екскурсії мають значіння і для історичної і для соціальної освіти. Замість того щоб розказувати про яку-небудь місцевість яка уславилася історичними подіями—Київ, Почаїв, Корсунь, Берестечко, Острог, Чернігів і т. и.—краще повести учнів до сих місцевостей і тут в безпосередніх умовах де-який виклад, усяка історична бесіда зробить міцніше вражіння і утворить настрій на довгий час. Так само і для соціальних наук: замість того, щоб розказувати, як ведуться справи в кооперативі, або на якомусь заводі, краще привести учнів туди і показати. Екскурсії—чудове знаряддя для навчання, але треба ними користуватися, щоб не перевести їх на марну розвагу, або на формальний засіб без живого цікавого змісту. До екскурсії треба підготувати учнів, щоб вони знали, на що мають звертати увагу, для чого власне улаштовується екскурсія. Перші екскурсії мають бути недалекі, за-ради якого-небудь простого з'явища, яке учні може й бачили що-дня, та не звертали жадної уваги, а при безпосередньому спостереженні можна дати широке розуміння; так, напр.,—виявити на екскурсії роботу води,—починаючи від струмочка, що після дощу розлився геть так широко й несе на своїй течії—звичайно такий тихий та спокійний, а тепера бурхливий,—і пісок і гілля і на поворітках одкладає всякого намулу. З сього починаючи йдуть в яр, оглядають наміті острови, розмиті береги і т. и. і один з найважливіших фактів географічної науки буде ясно, конкретно—показано. На далекі екскурсії, які вимагають витрат, гроші або беруться в тій організації, яка веде місцеву позашкільну освіту, або, як їх нема, збираються з учнів, які забажають прийняти участь. Запись розпочинається заздалегідь і закінчується за кілька днів до екскурсії, щоб вчитель знав певну кількість екскурсантів, їх склад по віку і по освітній підготовці, щоб можна було врахувати скільки харчів треба наготовити, де намітити спочинок або ночівлю. Крім освітнього значіння, екскурсії впливають на громадське виховання: люди збираються, мають спільне завдання, спільну мету, до якої линути всім товариством. За часи екскурсії виникає товариська взаємна за-помога, клопіт, щоб усі були задоволені харчами, мали відповідний спочинок. Коли йдуть пішки,—дорогою співають,

роблять фотографії. Часи екскурсійного життя надовго залишають свій приємний спомин. На екскурсії потрібні певні кошти від тієї або другої організації. В містах, куди екскурсія прямує, маються відповідні організації, які знаходять екскурсантам помешкання, харч, запомагають їм в огляді міста. Коли екскурсія робиться на власний кошт екскурсантів, то далеко не всі учні мають змогу прийняти в ній участь і се вже небажаний поділ на щасливих і нещасливих, бо кожному однаково бажається йти або їхати. За рік бажано улаштувати 2—3 екскурсії близькі і хоч одну далеку, залізницею або пароплавом, і кошти на ці екскурсії учнів мусять бути асигновані тими інституціями, які утримують і всю місцеву позашкільну освіту.

XI.

Народні Доми.

Ми оглянули, скільки різних засобів утворила практика життя для переведення серед молоді і дорослого люду освіти. Таких засобів може бути ще більше, бо їх витворюють різні умови життя, різні змагання людности до освіти. Але які б вони не були, для переведення їх потрібно перш за все відповідне помешкання, своя власна хата, де могли-б закластися всі інституції потрібні для позашкільної освіти, де-б задовольнялися освітні потреби і де людність почувала-б себе вдома, а не в приймах, не в чужому будинкові, з якого що-дня можуть викинути всі придбані нею скарби. Для позашкільної освіти потрібні „Народні Доми“. Вони можуть бути малі, для потреб одного села, можуть бути великі, задовольняти потреби цілого району. Кожна „Просвіта“, з перших часів свого існування мріє про свою власну хату, куди члени товариства (а воно має об'єднати всіх мешканців села) могли-б прийти, або самим почитати газету, або послухати як її читають, побалакати про цікаві події громадського життя, зробити співанку і поспівати хором. Де з бібліотеки можна взяти книжку і тут же її прочитати.

Такий Дім нетрудно улаштувати на селі. Досить знайти хоча-б одну кімнату; тут будуть шафи з книжками, столи з лавами і стільцями. На стінах портрет Кобзаря і ще когонебудь з улюблених письменників. Одна стіна залишається порожня, біла, в ті дні, коли провадяться читання, на ній відбиваються малюнки лихтаря. По других днях, в визначені години тут за столами провадиться вечірня школа грамоти і додаткового знання. По суботах тут хор має свої співанки і де-коли улаштовує співочі вечірки. Так в маленькому обсягу може розпочатися діяльність Народного Дому з тим,

щоб надалі, постійно приваблюючи до себе все більше людей, ширити і свої завдання і своє помешкання.

Звичайно, Народні Доми будують і одразу різного розміру і різного типу, в залежності від тих громадських інституцій, які його закладають. До сього часу найбільш організовано Народних Домів різними кооперативами; вони давали матеріяльні засоби, вони сами користувалися сими будинками для своїх завдань,—улаштовували в них свої крамниці, свої комори, свої контори. В усіх випадках вони йшли назустріч бажанню самих селян, що сами цілим селом підвозили матеріял, давали своїх робітників (на Таврії) і Дім виростав прямо з рук селян. По других місцях селяне складали свої кошти і зверталися до Земств і до Уряду за допомогою,—чисто технічною. Поки-що життя назначило три типи Народних Домів: I. „Просвітянський“—невелика хата в 5 кімнат: 1) для бібліотеки-читальни; 2) для вечірньої школи; 3) чимала хата для прилюдних читань, для театральних вистав; 4) читальня і клуб; 5) кімната для завідуючого; крім того—прихожа—роздягальня і кухня, де живе сторож. Коло хати—невеличкий садок. Землю під Народні Доми можуть давати і сільська громада і землевласники і уряд. Такий невеличкий дім може по теперішнім умовам коштувати тисяч 30-40, в залежності від матеріялу. Бажано, щоб усі типи Народних Домів будувалися в народному стилі і сей перший, найменший,—яко мога більше наближався-б до вигляду чепурної хати. II. Тип будинку вже більшого і по розміру самих кімнат і по кількості їх, в ньому може бути вже однією інституцією більше—музей; крім того в ньому може міститися споживне сільське товариство зі своєю крамницею. Мусить бути хоч невелика комора, щоб складати лаштунки театральні, тут-же мусить бути кімната для помічника, або завідуючого споживчими організаціями. Сей Народний Дім вже є районний на кілька сел. „Народний Дім, каже один з відомих діячів по позашкільній освіті д. Данилевський (з Харькова)—то є місцевий центр для народної позашкільної освіти на селі, або в невеличкому місті. Тут об'єднуються різноманітні інституції—читальня, аудиторія, бібліотека, чайна, театр, тут задовольняються всі вимоги що до гарних, корисних розваг і всі освітні змагання, сюди приходять і окремі особи і цілі родини, діти і старі, се їх улюблений клуб, де все просто, зрозуміло й приязно, і мешканці міста дуже скоро зрозуміють усю принадливу користь Народного Дому *).

Коли, дивлячись на Народний Дім, як на об'єднуючий центр, перший раз виникає питання, чи не зручніше для

*) Див. Данилевський „Народные Дома“ вид. „Союз“ Харків 1918 ст. 37.

мешканців більшого міста мати різні інституції відокремленими по різних кінцях міста, щоб люди могли хоч чим-небудь задовольняти своє бажання освіти,—в такому разі треба пам'ятати, що об'єднання позашкільних інституцій робиться не лише за-ради економічних міркувань, а з за того, що позашкільна освіта взагалі має гармонійну організацію, яка і складається з різноманітних закладів, і всі вони роблять суцільний вплив. По великих містах, де один Народний Дім не може бути центром для всіх мешканців, мусить бути організовано 2-3 Народних Доми з цільним складом організацій. А там, де на се не вистачає коштів, звичайно мусять бути районні аудиторії і народні читання. Є навіть у нас не в Україні і такі великі села, що вимагають подвійної організації окремих інституцій і може бути один центральний чималий Народний Дім і другий маленький на другому кінці села.

Організуватися Народні Доми мусять з ініціативи самого народу, мешканців тієї або іншої місцевості і коло урядування ними мусить стояти не одна особа завідуючого, а хоч невеликий колектив з тих людей, які ведуть різні справи в ньому, представників тих організацій, які дають на Дім кошти, і тих, які провадять позашкільну освіту в районі. Тут ми даємо проект статуту такого невеличкого гуртка, або товариства, яке закладається коло Народного Дому.

Що до самого будинка Народного Дому, то звичайно, поки се—найнята хата чи дім, його пристосовують можливо краще до завдань просвітних. Але, коли його навмисне будують, то для сього вже вироблені різними земствами і кооперативами більш менш обмірковані пляни. Так, Ярославське земство пропонує невеликий дім в місцевому стилі, заля для вистав невелички—на 200 осіб (150 міст сидячих, 60 стоячих). Заля поділена рухливою перегородкою на дві нерівні частини,—менша одведена під читальню, більша під чайну. В читальні може міститися коло 50 людей (12×9). Друга частина зачинається розсувними щитами, які в часи вистави уявляють портал перед сценою; се—сценичний магазин, де ховають лаштунки і всі театральні знаряддя. Сими-ж щитами одмежуються невелички уборні для артистів. Бібліотека коло читальні—має вікно, через яке подаються книжки. З другого боку в чайну теж зроблено вікно, через яке подають куфлі чаю із так званої кубової хатки. Коло сієї хатки проходять сходи до кінематографічної будки і на горище. Круг залі йде тераса або кулуар, куди одчиняються двері читальні, чайної й залі. Коло головного входу невеличка кімнатка—роздягальня і вона-ж курильня, де люди курять, щоб не напускати диму по усіх хатах. В роздягальні міститься каса і фільтр води для пиття. З роздягальні двері в контору, се—або кімната для завідуючого, або контора

кооператива, де збираються наради товариства, що утримує Народний Дім, по другий бік роздягальні кімната сторожа з плитою, на якій можна варити страву для завідуючого і сторожа. Далі йде чорний хід через вузький коридор, який веде в чоловічу й жіночу уборну. В коридорі прироблено кран—умивальник, щоб люди могли помити руки. Поруч з кімнатою сторожа крамниця кооператива. Усіх грубок на такий будинок 7, з них 4 одведені в залю. Такий Дім займає 65 [] саженив і коли збудований з дерева, то має обсягу 120 [] саженив і може коштувати 7200 крб. Коли будувати з каменю, або цеглин, то буде коштувати 9000 крб.*)

Позаяк потреби освітні що-далі ширяться, треба се мати на увазі і будувати Нар. Доми так, щоб можна було до будинка прибудувати надалі або другий поверх, або якийсь додаток в 2—3 кімнати. Коло районного Народного Дому обов'язково мусить бути такий клаптик землі, де можна було б розвести зразковий садок і город, де-учні могли-б вчитися провадженню де-яких сільсько-господарських праць. Такий Нар. Дім може коштувати не менше як 50000 карб., а то й більше. Що до III-го типу, то він має бути вже пишним будинком, справжнім Народним Палацом, який закрашатиме наші вбогі невеличкі повітові міста. Тут уже в великих залах лунатимуть і різні виклади, курси, лекції, тут можна добре організувати театральні вистави і концерти, тут в ясному помешканні Музей може розстановити і розкласти всі свої скарби, тут і школа вечірня може поділитися на відповідні групи, дітвора може вільно закладати свої захисти, а молодь свої спілки. Такий Народний Дім виявить усі гатунки й форми позашкільної освіти, є бібліотека і читальня, де люди збираються що-дня після праці трошки передихнути і дізнатися, що саме на світі широкому діється і злого й доброго, куди приходять учні „вечірники“ щоб прочитати ті книжки, які їм раєв лектор, тут є кімната або дві для сієї саме вечірньої школи з лавами клясовими, з висючими лямпами, з таблицею (клясовою дошкою), з шафою для праць учнів і для їх підручників; є хата, де молодь утворює свій клуб—гарна кімната, чепурно вбрана малюнками самих учнів: тут стоять верстаки, де хлопці вчаться столярства, в кутку лежить мокра глина, з якої хлопці ліплять різні ілюстративні твори до того або другого читання; тут шафа з спеціально підібраними книжками—найкращі твори мистецької української і всесвітньої літератури. Тут розвішані сіті, стоять різні знаряддя рибальські, бо молоді клубисти люблять рибалити літніми ранками, тут і лижви і скобзуни (коньки)

*) Див. Народн. Дома вид. „Союз Кооперат.“ в Харькові, стаття Богомелова стор. 102.

для фізичного спорту; а на стіні—портрет Шевченка, який ласкаво з рями додивляється на ту молодь, що зростає в нових умовах виховання для нового вільного життя,—портрет Глібова, який усмішковано прислухається, як молодь гарно деклямує його байки, що такий довгий час були заборонені, наче політичні памфлети.

В другій кімнаті—дитячий захист: матері, йдучи на працю, заводять сюди діток на цілий день. В самій найвиднішій просторій кімнаті розташувався районний Музей по природознавству, історії, промисловости. Тут тихо і чепурно, стоять книжки в шафах спеціально по отчизнознавству, пояснюючі музейні колекції, тут по суботах та неділях роблять виклади по українознавству і навчають музейної справи. В великій залі з помостом для вистав наготовлені лави для публіки, заховані по кутках струменти місцевого народного оркестру, звичайна „Троїста музика“, кобзи і ліри.

Поруч з помешканням велику вагу для Позашкільної Освіти має особа, яка стоїть на чолі Народного Дому. Звичайно, коло кожного Народного Дому закладається Комісія, яка й піклується про нього. В склад Комісії входять усі служачі в Народному Домі,—завідуючий музеєм, бібліотекар, вчитель вечірньої школи, диригент театру і хору, робітниця притулку, представник від Клубу Молоді, від місцевих селянських громад, від тієї організації яка утримує Нар. Дім, лікар земський чи заводський, який стежить за санітарним становищем будинку. На чолі Комісії—або виборна людина, або інструктор (районний) позашкільної освіти, бо відповідальність за добре становище всі справ в Нар. Д. лежить на ньому. Господарем, завідуючим порядком може бути або завідуючий Музеєм, або вчитель, бібліотекар і т. и. На ньому лежить не тільки сама господарська праця,—дрова, вода, чепурність. Бажано, щоб він об'єднав усіх робітників, утворив атмосферу лагідного єднання круг спільної любові праці, він мусить утворити спільно з усіма робітниками Нар. Дому таку атмосферу, щоб усім було приємно там, щоб усі вважали селі будинок за найдорожчий в селі після церкви і піклувалися за його добробут. Нар. Дім не є тільки будинок, се є інституція, яка об'єднує всю позашкільну освіту в районі, додає їй суцільності й гармонії, дає їй змогу нормально і широко розвиватися й ширити культурний вплив на людність цілого району. Ніхто не виходе з Нар. Дому не отримавши од нього хоч що-небудь відповідне розвитку й вікові кожного, каже справоздання одного з Народних Домів у Петрограді. Діяльність Нар. Дому все росте і шириться, йдуть до нього люди мов до світлого маяка і набіраються від нього світла. Він стає популярним, можна більш сказати,—він стає рідним і дорогим для кожного, хто до нього ходить. Двері

його широко для всіх відчинені, нікому немає переваги, всі рівні, всіх однаково вітають гостинно, всі гості дорогі й бажані; ся прихильність більш за все надить слухачів і учнів“. Вони не бояться, не соромляться своєї темноти, а просто йдуть шукати освіти і можуть тут здобути її різноманітними засобами. От через що бажано, щоб кожний район мав свій Нар. Дім і щоб уся праця в ньому наближалася якомога більш до потреб його учнів, його гостей, щоб кожний мешканець—від малої дитини до старого діда з ласкою казав-би: се наш Народний Дім, наша рідна хата“.

Де-які земства, як, напр., Пермське,—ставило Народним Домам не тільки просвітні завдання, а також економічні: вони мусять народжуватися з ініціативи місцевої людности,—чи просвіти чи селянського сходу, чи якої другої громадської організації і до помочі їм мусять перш за все приходити місцеві кооперативи, які і відкривають в Нар. Домі свою крамницю, свою комору; в Народному Домі провадяться місцеві збори громадські, просвітні, економічні і др. Те земство хоче зробити з Народного Дому центр усього культурно-економічного життя на селі, чи на заводі, чи в тому або другому районі міста. До сього часу найкраще були організовані: 1) Народний Дім графині Паніної в Петрограді, де, крім звичайних позашкільних організацій, заведена Народна Обсерваторія, ремесничі класи з трьохрічним курсом і упорядковуються дуже часто різні виставки—в 1907 р. виставка мистецьких виробів, в 1910 році електричних знарядь і винаходів. 2) Харківський Народний Дім, організований „Харківським Товариством Грамотности“. В сьому Нар. Домі велика сцена і зала на 1000 глядачів; коло неї багато кімнат для артистів, величезне фойє для спочинку глядачів, чайна з продажем книжок. Такі чайні існують по багатьох Нар. Домах. Гарний Народний Дім в Києві був організований колишнім „Товариством Тверезости“, тепер перейшов до Міністерства Освіти. Має добру сцену, багатий запас книжок і наочних знарядь, але життя в ньому ще не налагоджено як слід.

Біля кожного Нар. Дому бажано мати, як ми вже казали, клапчик землі, щоб на йому розбити просторий двір, де-б молодь могла літом і зимою робити різні потрібні і корисні для здоров'я гімнастичні вправи, бо, дбаючи про моральне і інтелектуальне виховання, не можна забувати й занехаювати фізичне здоров'я молоді і при її клубі бажано упорядковувати різні „Січі“, „Соколи“—для фізичного, а разом з тим і морального виховання міцного працьовитого тіла і смілого, героїчно-дисциплінованого духа.

В Нар. Домі всі сприяючі умови для того, щоб кілька разів на рік упорядковувати народні свята;—се піднімає настрій і робить велике вражіння на все оточення. Народні

свята в Галичині вже мають широкий розвиток; на одно свято инший раз сходяться не одно, а кілька сусідніх сел, цілі округи. За часи визволення 1917—18 року наш народ організовував маніфестації чудової краси, в них приймали участь і старі і жінки й діти. Усі об'єднувалися в одному настрою волі й краси. І взагалі, свята мають великий вплив на виховання громадського почуття. З давніх давен у нас по селах було встановлено народні свята—храмові свята, які що—року справляли біля кожної церкви, біля кожної найменшої каплички. Були ще так звані парубоцькі кринички, які освячувалися на Маковія (1 серпня) і парубоцькі громади упорядковували в пошану їх свята. Взагалі, за браком культури, ці свята обмежувалися службою божою та доброю їжою; де-які села упорядковували громадські трапези та ярмарок; тепер можна використати їх в більш культурному напрямкові: зробити цікаву театральну виставу з концертом, або гарний виклад, огляд музею. Такі огляди дуже поширюють свідомість, а весь напрям свята будить ласку до рідного краю, до рідного слова, утворює культурний підвищений настрій замість сучасного п'яницького.

Крім народних свят існували шкільні свята—традиційні „ялинки“, які мали в нас дуже мало культурного значіння, бо на їх заборонено було і рідну пісню і рідну деклямацію; тільки де-не-де з ласки недбалого інспектора дозволялася вистава на українській мові, або серед цілого репертуару Пушкіна та Крилова—яка-небудь баечка Глібова. Тепер сі Різдвяні Свята можна упорядковувати цілком в національному дусі, ялинку можна чи робити, чи ні,—по бажанню організаторів,—але маємо свої колядки, вертеп, свою драматизацію тої або другої зімової казки (Вовк та Лис, Чотири Доби—Олеся і др.). Сі свята організують самі учні, своїми зусиллями, з невеликою допомогою вчителя. Учні вибирають з проміж себе гурток організаторів, самі вибирають діячів, складають програм, роблять відчити. Публікою можуть бути не тільки учні вечірньої школи, а й люди сторонні. Крім того, учні вечірніх шкіл можуть взяти на себе ініціативу організації других свят, напр.—день відкриття Нар. Дому буде що року святкуватися пишним культурним святом—з кінематографічним сеансом, з викладами, музикою й співами. Можна шанувати пам'ять того або иншого письменника; день Шевченка вже перетворився в національне свято, треба лише дбати, щоб його провадили з відповідною пошаною і змістом. Крім таких хатніх свят, дуже добре було-б упорядковувати літні і весняні свята на свіжому повітрі, маївки в лісі. І тут теж у першу чергу треба підтримувати старовинні народні свята—Івана Купала.—Хай увесь організований хор іде в ліс співати купальські пісні, там коло величезного багаття можна зробити

цікавий виклад про митологічне значіння сього свята, про пошанування вогню в історії культури. А потім—хай молодь скаче й танцює до сходу серед таємничого лісу, під ласкаве шелестіння вікових дубів. Молодь мусить знати радощі веселости, хай вона не дивиться на ту культуру, що ми їй несе́м, як на щось суворе, одноманітно—наукове, хай вона звикає до того, що культурний розвиток—то є гармонійний розвиток тіла й душі, не черне́че знищення всяких інстинктів до насолоди, а лише культурне їх задоволення на ґрунті постійного змагання кожної людини скинути з себе ланцюги брутально—звірячих нахилів і виховати себе на людину в повній красі сього слова. Так само і на протязі зіми можна улаштовувати кілька вечірок з викладами на початку, з сеансами лихтаря або кінематографа і з співами та танцями на прикінці. Треба, щоб люди на селі, робітники по містах та заводах не тільки прихилилися до освіти, але через освіту зазнали-б кращого життя і в економічному напрямі і в моральному і в естетичному, тоді зблизяться всі верстви нашого народу і життя стане справді людським.

ХІІ.

Організація Позашкільної Освіти.

До сього часу на позашкільну освіту звертали дуже мало уваги; але з того часу, як Україна зажила самостійною демократичною державою, вона не може жити при повній темряві і несвідомості більшої частини того дорослого населення, яке має вже громадські права і для виборів і для виборних посад. Життя державне вимагає як найскоріше постановити позашкільну освіту на певний організований ґрунт і не шкодувати для сього ані державних, ані громадських коштів. Голівне питання в сій організації є—доступність її для всієї людности і підготовка персоналу для її переведення. Для першої вимоги потрібно з'єднати зусилля земств, кооперативів і просвітних організацій (товариств, спілок, мійських самоврядувань) і вести її пляномірно, себто так, щоб не було, напр., так, що в одному селі нема ніякої форми позашкільної освіти, а поруч з ним—друге, де функціонують дві бібліотеки, заведені двома організаціями. Ширення позашкільної освіти мусить вестись пляномірно, і найкращий плян діяльності—то є районна організація. Цілий повіт, ціле місто поділяється на райони. В центрі району не більш як 30 в. в обсягу стоїть Нар. Дім з районною бібліотекою, з лекціями, курсами, музеями і організованим театром і хором. В районі мусять бути по селах—бібліотеки, вечірні школи з викладами. Вони містяться в

помешканні „Просвіти“ і організуються самими „Просвітами“ з допомогою або земства, або уряду, або кооперативу, під доглядом земського інструктора позашкільної освіти, подаючи що-року справоздання тим організаціям, які субсидують „Просвіту“ коштами. Так складається ціла сітка дрібних позашкільних закладів, що стоять усі в культурній залежності від районної комірки (ячейки) і в тисних зносинах з загальною повітовою організацією. Вся ця сітка мусить бути безплатна в усіх своїх закладах, бо вони ж організовані на народні гроші; можна було-б вимагати якогось особливого податку на народну освіту з усієї людности, бо темрява більшої частини народу не дає і другій меншій його освіченій частині жити продуктивно. Але оскільки податки можливі, остільки неможлива платня—ані за навчання в вечірніх школах, ані за користування бібліотекою, або огляди музеїв. Тільки пляномірно зроблена сітка безплатних закладів позашкільної освіти може нам забезпечити за який десяток літ помітний розвиток освіти і морального виховання.

Що до другого чинника організації позашкільної освіти—до персоналу, то він теж вимагає від нас неменшої уваги. До останнього часу позашкільна освіта скрізь провадилася ідейними особами, які віддавали їй свої сили даремно, не приймаючи за свою роботу ніякої платні, ніякої нагороди. Тепер, коли позашкільна освіта не може стояти на ґрунті випадкової приватної благодійности, робота коло неї мусить бути платна і до роботи позашкільного діяча можна ставити відомі вимоги. Для сього потрібна певна підготовка, а для сього мусять існувати центральні інститути або курси позашкільної освіти, які мусять триматися не менше 1—2 років. Освіта для вступу на ці курси, або до Інститута мусить бути не нижче середнєшкільної. Бажано крім того, щоб по всіх учительських інститутах і семінаріях читалися лекції по позашкільній освіті, бо, хоча шкільному вчителю може й не вистачити ані сил ані часу, щоб організувати освіту дорослих, але кожному вчителеві потрібно ознайомитися з методами дитячої школи. Крім теоретичного освітлення справи позашкільної освіти потрібна практична підготовка, щоб при кожних курсах була організована зразкова вечірня школа і бібліотека—читальня; слухачи мусять робити виклади, привчатися і до народних читань і до оповідань. Такі курси і інститути можуть бути організовані урядом, земством, містами, або просвітними товариствами; в склад слухачів входять стипендіати земські і вільні слухачі. Слухачі скінчивші інститути, які мають вищу освіту, можуть бути завідувачими народною освітою (позашкільною) по земствах і по містах. Ті, що прослухали курси, стають інструкторами

губерніяльними і повітовими. На повіт бажано мати 3—4 інструктори; кожний має свій район, в якому він по виробленому спільно плану організує освіту. Що-місяця районні інструктори з'їзжаються щоб поділитися різними думками і намірами. Позашкільна освіта може бути організована різними громадянськими управами—земськими, міськими, культурно-просвітними товариствами, кооперативами, «Просвітами», селянськими організаціями—волостними селянськими спілками і т. и. Весь час ми звертали увагу наших слухачів на те, що позашкільна освіта має завше розвиватися на громадському ґрунті і коло кожної з призначених для неї інституцій має закладатися колектив із співробітників і з самих місцевих громадян. Територія мусить бути розбита на райони, напр. повіт розбивається на кілька районів; в центрі району мають бути центральні заклади—Народний Дім з усіма галузями позашкільної освіти—Музеєм, бібліотекою, театром, вечірньою школою, курсами для дорослих, дитячим садом для малих дітей, клубом для молоді. В Народному Домі містяться й різні кооперативні заклади—крамниця, контора, лъох і т. и. Бібліотека в районному Домі має бути більшою, повнішою аніж другі бібліотеки. Тут же може бути організований така книжкова комора, яка обслуговувала б мандрівні бібліотеки. Центр району не має бути від периферії далі, як на 25—30 верст; він закладається в такому великому селі, яке-недалеко від залізниці і де загальні умови селянського життя найкраще сприяють розвиткові культурно-просвітної діяльності чи тим, що має для неї готових діячів, чи тим, що в ньому є багато мешканців, чи ще чим другим. В районі живе районний інструктор, який не тільки стежить за найкращим переведенням освіти в центрі, а також і за впорядкованим поширенням її по всьому району. Кожне село має дістати вечірню школу й бібліотечку,—сі два найпотрібніших засоби позашкільної освіти. По хуторах теж треба мати мандрівного учителя, який-би перебував лише 1—2 місяці в кожному місці. Він приїздить з невеликою добре підбраною бібліотечкою, розпочинає дорослих вчити грамоти, а серед молоді, яка вміє читати, викликає охоту до книжки, сам читає, при змозі користується лихтарем, організує хор і, взагалі, розбуджує громадське життя, викликає культурно-просвітний рух серед мешканців хутора, чи невеличкого глухого села. Тим часом він придивляється до своїх слухачів, до найбільше розвинених людей на селі, назначає, хто надалі може вести справу без постійної заповомогі вчителя, кому можна довірити бібліотеку, хто може грамоти вчити, і назначивши таку особу, вчитель уводить її в курс справи, підготовляє до тієї діяльності, яку він хоче їй доручити. Притягає до справи й ті інтелігентні

сили які трапляються инший раз і по дуже глухих місцях і з усіх сих людей утворює невеличкий гурток, якому й передає свою роботу, а сам їде в друге таке-ж занедбане село. На обов'язку такого мандрівного вчителя лежить за рік збудити 3—4 села і організувати в них хоч невеличкі організації позашкільної освіти. Бажано, щоб не залишалось у повіті жадного населеного пункту, де б не існувало ані бібліотеки, ані вечірньої школи для дорослих—сих двох найважливіших чинників позашкільної освіти; і кожний район мусить мати одного такого мандрівного вчителя. На чолі позашкільної освіти цілого повіта стоїть повітовий інструктор. По великих повітах призначається земськими управами кілька інструкторів і вони складають цілий організаційний комітет. Він складається з усіх повітових і районних інструкторів, представника Повітової Шкільної Ради, або Повітової Земської Управи, представника кооперативів місцевих (як що вони приймають участь в переведенні позашкільної освіти), „Просвіт“, які теж мусять працювати в згоді з інструкторами. Такий колектив збирається не менше як раз на 2 місяці, вислухує справоздання районних завідуючих, призначає осіб на всі виконавчі посади, переглядає справоздання бібліотекарів і ті списки книжок, які вони дають для поповнення бібліотек, а також списки п'єс для вистав. Колектив сей дбає також про піднесення розвитку самих діячів позашкільної освіти і збори закінчуються яким-небудь науковим докладом. На інструкторів накладаються обов'язки і педагогічні і адміністративні, вони організують в своєму районі всю позашкільну освіту, ведуть зносини з „Просвітами“, кооперативами і другими культурно-просвітними організаціями, дбаючи про те, щоб уся справа провадилася якомога планомерно і охоплювала всі населені пункти району, починаючи від перших елементарних засобів—вечірньої школи і бібліотеки, і поширюючись де є змога так, щоб у містечку або великому селі був і театр і музей і курси. Ніщо одразу не утворюється, а після страшенної темряви, в якій жило досі наше село, неможна одразу виконати весь широкий плян освіти, треба послідовно проводити скрізь хоч найперші примітивні форми позашкільної освіти. Разом з сим треба вишукувати і такі села, де умови економічні й культурні сприяють організації справжніх культурних центрів,—се будуть ті села, які: 1) вже мають стародавні культурні заклади, або вищу початкову школу, або бібліотеку, народні читання і т. ин.; 2) де є досить культурних сил—учителів, лікарів, або інших яких земських служачих; 3) де є міцний кооператив, щоб підтримати заклади позашкільної освіти і об'єднувати людей з других сел. Такі села можуть справді стати районними огнищами народної культури. Назначати їх може той ко-

лектив, що складається з земських і кооперативних інструкторів, також з представників місцевих організацій. Крім усіх сприяючих культурних і економічних умов, для сталої організації такого центру районного потрібно, щоб в самому населенню села виникло бажання освіти і виявився гурток поважних селян і захопленої цікавістю молоді, яка співчувала-б намірам діячів позашкільної освіти, і підтримувала їх; без такого певного ґрунту їм не пощастить організувати як слід різноманітні форми позашкільної освіти, які утворюються звичайно в районному центрі. Взагалі, позашкільна освіта, як чинник розвитку дорослого громадянства, не може бути нав'язана зовнішніми засобами, а мусить організовуватися на ґрунті свідомого змагання самих майбутніх учнів і слухачів. Завдання інструкторів—знайомити населення з освітою,—для сього найкращим засобом служать народні читання, розмови в бібліотеці; інструктор може утворити сими спробами настрої і використати його для об'єднання першого селянського невеличкого гуртка, який і знаходить найкращі засоби для переведення різних форм позашкільної освіти. Щоб вести справу в ширшому масштабі і з більш певним досвідом, всі районні і повітові діячі та організації об'єднуються навколо губерніяльного земського або інструктора, або завідуючого позашкільною освітою; круг його теж закладається колектив із представників повітових організацій і повітових інструкторів, які й подають до губерніяльного колективу свої справоздання за кожне півріччя своєї праці. Завідуючий позашкільною освітою не тільки стежить за працею повітових інструкторів, а ще й тримає їх в курсі наукових вимог позашкільної освіти, упорядковує різні курси,—напр., по бібліотекознавству, по організації Народних Домів і т. ин. Він закладає велику бібліотеку, яка може обслуговувати усіх діячів по позашкільній освіті і тримати їх в курсі їх науки; він заводить в губерніяльному центрі де-які зразкові інституції—дитячий садок, курси, музей, комору декорацій, фільми для кінематографа, лихтарі, різні наочні прилади. Він може організувати мандрівні мистецькі і науково-популярні виставки. Крім того, в кожному губерніяльному місті бажано організувати Народний Університет, з допомогою міста, кооператива місцевого, місцевої „Просвіти“.

Так спільною працею земств, міст, кооперативів, „Просвіт“ треба ширити позашкільну освіту і по селах і по містах. Се справа не тільки тієї або другої окремої організації, се—обов'язок цілого громадянства, бо від темноти дорослого люду, мілійонної маси, від невихованости молоді по селах і містах гальмується не лише державний стан, а псується все громадянське життя, затримується весь загальний економічний і культурний розвиток цілої нації.

Самі школи не мають змоги дати сій широкий культурний розвиток; без заемоги позашкільних закладів вони безсилі виховати молодь і вивести її на шлях самоосвіти. Тут мусить утворитися постійний активний контакт між тією й другою формами освіти—межи школою для дітей і школою для дорослих і молоді. Методи, засоби різні, але завдання—одно. До помочі школі утворюються бібліотеки, музеї, театральні вистави, мандрівні виставки і різні виклади; се все однаково захоплює і шкільну і позашкільну молодь і де-коли може провадитися так, щоб подавати ширші відомості, відповідно тим знанням, які школа дає молоді в своїх стінах. Діляч позашкільної освіти, упорядковуючи ту або другу виставу чи лекцію, не може не рахувати і на школярів; бібліотекарь мусить однаково ставитися з увагою і до школяра, пораїти йому принадну книжку, поставити йому такі-ж запитання з приводу прочитаної книжки, які він ставить своїм звичайним абонентам. Упорядковуючи яке-небудь свято, діячі позашкільної освіти напевно звернуться до школярів і до самого вчителя, щоб вони прийняли діяльну участь в його улаштуванні. Так, на кожному кроці позашкільна і шкільна освіта йдуть поруч і контакт межи шкільним вчителем і позашкільними діячами мусить бути найтісніший і од їх обопільної згоди лише покращає справа. Та й те треба додати, що як до сього часу єдиними робітниками по позашкільній освіті були народні учителі, так і тепер найкращими діячами позашкільної освіти можуть бути ті-ж народні вчителі, коли вони поширять свою педагогічну свідомість методиками освіти дорослих, а свою наукову підготову—новими науковими дослідками—на курсах, в інститутах позашкільної освіти. Фахова підготовка конче необхідна, але вчителеві народному вона легше дається, ані-ж такій людині, яка не знає села, не знає робітничого кола, та може і в школі не працювала. Позаяк права позашкільних діячів—інструкторів, бібліотекарів, вчителів вечірних шкіл однакові, як і у вчителя (на пенсію, на 5-ти річну додаткову платню і т. п.), то бажано, щоб земства і кооперативи закладали стипендії для вчителів для їх фахової підготовки до праці по позашкільній освіті. Бажано також, щоб в інструктори, а тим більше в завідувачі позашкільною освітою йшли люди з вищою освітою. Справа від сього значно-б виграла.

Вияснивши велике значіння позашкільної освіти і обов'язкову участь в здійсненні її всього громадянства, мусимо ще звернути увагу на участь в сій великій справі самого державного уряду; тут перед ним ставиться певна вимога: допомогати всякими засобами нормальному розвитку позашкільної освіти. Всі організації, які провадять некомерційно позашк. освіту, мають право на грошову заемогу,

яка видається в певному розмірі, на певних умовах. Уряд подає зразковий плян переведення позашк. освіти і хоча в різних місцевих обставинах сей плян може змінятися, але загальні риси його стають обов'язковими (для отримання заповомоги). Крім того, уряд мусить мати центральні заклади для обслуговування інституцій позашк. освіти; так, мусить бути урядовий центральний музей з різних знарядь для викладів і лекцій, зразкові лихтарі і діапозитиви, зразкові кінематографи і фільми. Пляни і кошториси різних будинків, музеї дітячих виробів і матеріалів до них — для дошкільних інституцій. При урядових інституціях мусять бути вироблені зразкові програми і пляни роботи по дошкільній і позашкільній освіті, мусять існувати постійні підготовчі курси, або Вищі Школи для підготовки фаховців по позашкільній і дошкільній освіті. З сих слухачів уряд і рекомендує персонал для справи. При урядовій інституції мусить бути зразкова бібліотека на українській мові і на чужих мовах по всім галузям і тої й другої освіти.

Для ширшого освітлення всієї справи і найкращого її розвитку потрібні з'їзди діячів позашкільної і дошкільної освіти для обміну думок, для знайомства з новими придбаннями науки в сій справі, для обміркування різних життєвих вимог, різних наслідків вживання тих або інших методів. При таких заходах позашкільна і дошкільна освіта будуть стояти на певному життєвому ґрунті і будуть сміло коректувати мимовільні хиби в роботі і уважливо ставитися до всіх нових наукових вимог, засобів і напрямків. Наслідки такої роботи виявляться, звичайно, не одразу, але через 20 років ми мусимо сказати: „Немає неграмотного дорослого люду у нас на Україні“.

О Г Л А В.

Глава.	сто
I. Методи й засоби позашкільної освіти	3
II. Історія її розвитку по земствах Росії і України.	8
III. Засоби ширення книжок земствами і приватними особами	18
IV. Розвиток і форми позашкільної освіти в Англії і Франції.	26
V. Позашкільна освіта в Данії та др. країнах Європи	37
VI. Книгозбірні і їх організація у нас	44
VII. Народні читання і різні виклади	51
VIII. Вечірні школи й курси	57
IX. Естетичне виховання дорослих	63
X. Музеї. Експерсії	70
XI. Народні Доми. Народні свята	74
XII. Організація позашк. освіти	81

